

ביטחון ומדיניות חוץ

התפתחות הסכסוך הערבי-היהודי מסכסוך מקומי לאזורי –
הרקע לצמיחת מעורבותן של עיראק וסוריה בארץ-ישראל
1936–1939

מיכאל אפל

מבוא

השביטה והמרד של הערבים הפלסטינים בשנים 1936–1939 היו ציון דרך היסטורי בהתפתחותן של התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית ושל התנועה הלאומית היהודית-הציונית וביחסים שבין היהודים לערבים. עד 1936 היה הסכסוך בין הערבים ליהודים בארץ-ישראל סכסוך מקומי בעיקרו של דבר, בין היישוב היהודי והתנועה הלאומית היהודית-הציונית מזה ובין התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית מזה. הגורם הערבי היחיד מחוץ לארץ-ישראל שהיה בעל אינטרסים מוגדרים בארץ ומעורב במתרחש בה היה עבדאללה, אמיר עבר-הירדן.

היחסים והסכסוך שבין הערבים הפלסטינים ליהודים בארץ-ישראל ולתנועה הציונית חרגו בשנים ההן מתחומי ארץ-ישראל והיו לסכסוך אזורי בעל השפעות בין-לאומיות. שאלת ארץ-ישראל היתה לנושא בין-ערבי והשתרגה באידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית על רקע תהליכי המודרניזציה, השינויים החברתיים והכלכליים, המאבקים הפוליטיים והחברתיים וההתפתחויות האידיאולוגיות בתוך מדינות ערב. כמו כן היתה שאלה זו לנושא המאבק הבין-ערבי בין השושלת ההאשמית לשושלת הסעודית. שאלת ארץ-ישראל חדלה אפוא להיות נושא הסכסוך המקומי בין התנועה הציונית לערבים הפלסטינים ולבריטים, שהאמיר עבדאללה היה משתתף חיצוני יחיד בו, והיתה לסכסוך אזורי בעל משמעות אידיאולוגית, טעון מטען רגשי ובעל השפעה גם על הזירות הפנימיות במדינות ערב וגם על הזירה הבין-ערבית.

המאמר הזה בוחן את התנאים החברתיים והפוליטיים שבהם צמחו מעורבותן של עיראק וסוריה בשאלת ארץ-ישראל ומחויבותן לה ובהם נעשתה שאלת ארץ-ישראל נושא טעון רגשות ובעל משמעות אידיאולוגית וסמלית וגורם בעל משקל בפוליטיקה הפנימית ובתנאי הפעולה של הפוליטיקאים בשתי המדינות האלה. נושא מעורבותם של עבר-הירדן וערב הסעודית ושל שליטיהן בשאלת ארץ-ישראל

יידן רק לשם שרטוט התמונה הכללית של צמיחת מעורבותן של מדינות ערב בארץ-ישראל ושל הדינמיקה של היחסים הבין-ערביים. המבנה החברתי, תנאי המודרניזציה ואופי המדינה בערב הסעודית ובעבר-הירדן, שעיצבו את תנאי הפעולה של שליטיהן, היו שונים מאוד מאלה של מדינות הסהר הפורה ומצרים. פעולותיהם של השליטים הללו בשאלת ארץ-ישראל נבעו בראש ובראשונה מן השיקולים והשאיפות בזירה הבין-ערבית, והושפעו פחות מלחצים ומתפתחויות פוליטיות פנימיות.

בשנות ה-30, ובעיקר משנת 1936, החלה שאלת ארץ-ישראל לחדור לפוליטיקה הפנימית במצרים, אך בשנה זו עדיין לא היתה מצרים, בתור מדינה, מעורבת בארץ-ישראל. צמיחת מגמות הזוהות הערבית במצרים, הפיכת שאלת ארץ-ישראל לנושא מצרי פנימי ומעורבותה של מצרים בשאלה זו, כל הנושאים האלה נידונו בחיבוריהם של ינקובסקי (Jankowski), מאייר (Mayer) וגרשוני, וספרו של ארליך עוסק בצדדים החברתיים שלהם.¹ הרקע החברתי-הפוליטי לצמיחת מעורבותה של מצרים בארץ-ישראל ראוי לדין נפרד, שמפאת היקפו לא נכלל במאמר הזה.

בחרנו אפוא להתמקד בשתי מדינות, עיראק וסוריה, שצמיחת מעורבותן בארץ-ישראל ומחויבותן לערבים הפלסטינים התפתחו בשנות ה-30 על רקע תהליכי השינוי החברתי, התמורות האידיאולוגיות ויחסי הגומלין בינן ובין הזירות הפוליטיות.

לשם בדיקת התנאים החברתיים והפוליטיים שבהם היה הסכסוך בארץ-ישראל לנושא פוליטי אידיאולוגי פנימי בעיראק וסוריה מן הראוי לציין כמה מאפיינים של תהליכי המודרניזציה והשינוי החברתי במזרח התיכון.

תחילת המודרניזציה באימפריה העות'מאנית ובתברה המוסלמית לא היתה תוצאה של התרחשויות פוליטיות מקומיות ושל הנשלת תהליכים חברתיים, ואף לא ביטוי למהפכה חברתית כלכלית או פוליטית-אידיאולוגית כוללת. המפלגות הצבאיות במלחמות עם רוסיה הצארית ועם האימפריה ההבסבורגית במאה ה-18 והמודעות לעליונות הצבאית, הטכנולוגית והכלכלית של מעצמות המערב במאה ה-19 הן שעוררו את השליטים וקומץ ביורוקרטים עות'מאנים להכיר בצורך לחולל שינויים באימפריה העות'מאנית כדי לאמץ שיטות וטכנולוגיות צבאיות ומנהליות מערביות, שהיו בעיניהם חיוניות לשיקום עוצמתה של האימפריה.² המודרניזציה והתיקונים באימפריה העות'מאנית היו פרי יוזמותיהם של שליטים עות'מאנים, הסולטנים

1. J. Jankowski, 'Egyptian Responses to the Palestinian Problem in the Interwar Period', *International Journal of Middle Eastern Studies* [=IJMES], 17 (1981); T. Mayer, *Egypt and the Palestine Question*, Berlin 1983; גרשוני, מצרים בין ייחוד לאחדות: החיפוש אחר זהות לאומית, 1919-1948, תל-אביב תש"ם, עמ' 25-27, 232-238.

2. על המודרניזציה ועל צמיחתן של אליטות הנכבדים באימפריה העות'מאנית במאה ה-19 ראה: A. Hourani, 'The Fertile Crescent in the Eighteenth Century', *The Vision of History*, Beirut 1961; idem, 'Ottoman Reform and the Politics of Notables', in: W. R. Polk & R. L. Chambers (eds.), *Beginning of Modernization in the Middle East*, Chicago 1968, pp. 41-68; E. Toledano, 'The Ottoman

סלים השלישי (1789-1808) ומחמוד השני (1808-1839), של מושל מצרים מחמד עלי (1805-1848), ושל ביורוקרטים עות'מאנים בתקופת ה'תנטי'מאת' (1839-1876). התיקונים הללו הונחתו על החברה המסורתית, שעדיין לא היתה בשלה לדינמיקה של שינויים מהירים ומהפכניים. בתהליך המודרניזציה והרפורמות באימפריה העות'מאנית ובמחוזותיה הדוברים ערבית לא צמחה שכבה חברתית חדשה יוזמת, צוברת הון, מתעשרת ושוחרת שינוי כדוגמת הבורגנות במערב אירופה.

בתהליך הזה של רפורמות והתעצמות השפעת המערב התחזק מעמדן של חלק ממשפחות הנכבדים המסורתיות של ערי הסוהר הפורה. התחזקותן התלה עוד במאה ה-18, עם היחלשות האימפריה העות'מאנית ושלטונה המרכזי והתרבות קשרי המסחר עם המערב. חיסול האליטות הצבאיות והמנהליות שגייסו את כוח האדם שלהן מבחוץ - הממלוכים במצרים בידי מחמד עלי ב-1811, הניצ'רים באימפריה העות'מאנית בידי הסולטן מחמוד השני ב-1826, והממלוכים של עיראק אף הם בידי מחמוד השני בשנות ה-30 - יצר תנאים נוחים להמשך התחזקותן של האליטות העות'מאניות המקומיות.

בעקבות חוק הקרקעות מ-1858 רכשו משפחות נכבדים עירוניות רבות שטחי אדמה נרחבים מחוץ לערים הגדולות ובמקביל השתלבו בביורוקרטיה העות'מאנית החדשה. אמנם כמה מן המשפחות הללו התרוששו ואיבדו את מעמדם, ובמקומן עלו משפחות חדשות שהסתגלו יפה לתנאים החדשים ומעמדן התחזק, אבל כל אלה היו שינויים בתוך שכבת האליטות המסורתיות ולא עליית כוח חברתי חדש ומהפכני. בני משפחות הנכבדים המסורתיות הם שנחשפו ראשונים לחינוך המערבי המודרני (מלבד משפחות נוצריות ויהודיות) בתקופת הרפורמות של התנטי'מאת, והשתלבו בביורוקרטיה העות'מאנית החדשה.

מהיותן אלה שקלטו את ההשכלה המודרנית ותפיסות מערביות מסוימות ושהשתלבו במנגנונים המנהליים והשלטוניים החדשים, היו משפחות הנכבדים המסורתיות יסוד שזירן את תהליך המודרניזציה. אבל בסיסן הכלכלי - הביורוקרטיה,

Elites of Seventeenth and Nineteenth Centuries', in: M. Maoz & I. Pappé (eds.), *Middle Eastern Politics and Ideals: History From Within*, London 1996; R. Roded, 'Social Patterns Among the Urban Elite of Syria During the Late Ottoman Period 1876-1918', in: D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, pp. 146-165; Marion Farouk-Sluglett & P. Sluglett, 'The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, 1858-1870', *IJMES*, 15 (1983), pp. 491-505; P. S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983, pp. 26-28; G. Baer, 'The Evolution of Private Landownership in Egypt and the Fertile Crescent', in: Ch. Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago Brutus Abu עוד גישה לנושא תהילת המודרניזציה והתיקונים ראה: Manneh, 'The Islamic Roots of the Gulhane Rescript', *Welt des Islams*, 34 (1994), pp. 175-203

המסחר עם המערב והבעלות על הקרקע - העמיד בראש דווקא את האינטרס השמרני, המנוגד לשינויים מהפכניים בסטטוס־קו החברתי והפוליטי.

בשלהי המאה ה-19 הופיעו בקרב משכילים מתמערבים מבני המשפחות הללו בערי סוריה מגמות לאומיות, תוצאה של השפעת רעיונות ודפוסי מחשבה מערביים והתערעורת מסגרות חברתיות ומוקדי זהות מסורתיים. לאחר הפיכת 'הטורקים הצעירים' ב-1908 קיבלו מגמות אלו ממד פוליטי ואוריינטציה ערבית, אך ניכרו מכוכה והתרוצצות בין המגמות השונות, סוריות-ערביות, עיראקיות-ערביות, עות'מאניות-ערביות וכו'.³

משפחות הנכבדים המסורתיות והיסודות שהשתלבו בהן היוו את האליטות השליטות בעיראק, בערי סוריה ובארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם. מעמדן של אליטות אלו במסגרות המדיניות החדשות (שהיו בשלבי התגבשות ראשונים בתור מדינות), יחסיהן עם הכוחות החברתיים החדשים, ובראש ובראשונה עם שכבת הביניים המתמערבת, על רקע האצת המודרניזציה והחשיפה למערב בהשפעה הדומיננטית של מדינות המערב, כל אלה היו הרקע החברתי לתנאים הפוליטיים במדינות ערב.

המאמר הזה בוחן את תהליך צמיחת המעורבות בשאלת ארץ-ישראל והמחויבות לשאלה זו בעיראק ובסוריה על רקע התהליכים החברתיים והפוליטיים שעיצבו את תנאי הפעולה ותנאי הגיבוש בזירות הפוליטיות הפנימיות שבישויות המדיניות הרופפות בשלבים הראשונים של התגבשותן בתור מדינות, והשפיעו על מעמדן הבין-לאומי ועל מדיניות החוץ שלהן.

מן הראוי להבהיר שאין בכוונתנו להצביע כאן על דטרמיניזם נוקשה בהתפתחות הסכסוך בין היהודים לערבים, אלא לתאר ולנתח את התנאים שסייעו להיווצרות דפוסי מסוימים של התנהגות פוליטית בשאלת ארץ-ישראל.

הבנת הרקע הגאופוליטי, התנאים החברתיים והכלכליים והאקלים האידיאולוגי אין בה לספק הסבר מלא למעשיהם של בני-האדם הנוגעים בדבר, הפוליטיקאים, הפקידים, הדיפלומטים, אנשי הצבא ובעלי ההחלטות הכלכליות. אולם כדי להבין את השתלשלות ההתרחשויות על הבימה הפוליטית ואת מהלכיהם והחלטותיהם של הפוליטיקאים ושל גורמים פוליטיים יש לתאר את התנאים שבהם פעלו ונאבקו על הישרדותם ובהם עיצבו את תפיסת עולמם ותפיסת הדרך להגשמת האינטרסים שלהם.

להתרחשויות הפוליטיות דינמיקה משלהן, והמושגים המתאימים לתיאורן הם מושגים היסטוריים ופוליטיים. אולם המסגרות וההתפתחויות החברתיות, הכלכליות והאידיאולוגיות שיש להן יחסי גומלין עם ההתרחשויות הפוליטיות הן היוצרות את

3. E. Dawn, 'The Rise of Arabism in Syria', *Middle East Journal*, 16 (1982); idem, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana 1973; P. S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, pp. 53-74; E. Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London 1993

גבולותיה של הבימה הפוליטית ומהוות את המאצנים והבלמים של ההתפתחויות הפוליטיות.

היריבות בין השושלת ההאשמית לסעודית והתערבותן של מדינות ערב בארץ-ישראל – 1936

התערבותן של מדינות ערב בארץ-ישראל ב-1936 תוארה ונידונה במפורט בחיבוריהם של כמה חוקרים, ועל כן נסתפק כאן בשרטוט קווים כלליים בלבד של ההתערבות הזאת.⁴ עבר-הירדן וערב הסעודית היו שתי המדינות הערביות ששליטיהן היריבים, האמיר עבדאללה והמלך אבן סעוד, הגיבו ראשונים על פרוץ השביתה והמהומות של הערבים הפלסטינים בסוף אפריל 1936. התערבותם שיקפה את שאיפותיו של עבדאללה להשתלט על סוריה כשלב בכינון שלטון האשמי בסהר הפורה ובחצי האי-ערב ואת מאמציו של אבן סעוד למנוע את מימוש השאיפות האלה.

החזרת השלטון ההאשמי לסוריה, שממנה גורש המלך פייצל, אחיו של עבדאללה, בידי הצרפתים ב-1920, נועדה להיות קרש קפיצה לחיסול השלטון הסעודי בחג'אז, שממנה גורשו ההאשמים, המלך חוסיין אביו של עבדאללה, בידי אבן סעוד ב-1925. חיזוק מעמדם של ההאשמים, ובייחוד של עבדאללה, היה בכחינת איום קיומי על אבן סעוד והממלכה הסעודית.

אבן סעוד חשש שמה ינצל האמיר עבדאללה את המהומות בארץ-ישראל לחיזוק מעמדו כמי שמוכן לסייע לבריטים להשיג הסדר בארץ-ישראל תחת שלטונו, ויהיה בכך משום צעד לקראת השתלטותו על סוריה.⁵ יוסוף יאסין, יועצו של המלך אבן סעוד וסגן שר החוץ בפועל של ערב הסעודית, דיווח לבריטים עוד בסוף אפריל על קבלת איגרת מן המופתי חאג' אמין אל-חוסייני, והביע את דאגת מלכו מן המתרחש בארץ-ישראל. אבן סעוד חשש גם שמה יחזקו האירועים בארץ-ישראל את המגמות האנטי-בריטיות במדינות ערביות ומוסלמיות, והוא עצמו, שהיה זקוק גם ללגיטימציה אסלאמית וגם לברית עם בריטניה, יהיה שרוי במצב לא נוח.

האמיר עבדאללה ראה את עצמו כשליט היחיד המסוגל להציע פתרון מעשי לסכסוך בארץ-ישראל, ומראשית מאי 1936 אכן ניסה לתווך בין הערבים הפלסטינים לבריטים ולציונים, שעמם קשר קשרים מורכבים. הוא ביקש למתן את עמדותיו של הוועד הערבי העליון ולהביא את כל הצדדים המעורבים – הערבים-הפלסטינים,

4. 'פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939, תל-אביב 1978; 'י נבו, 'מדינות ערב וראשית מעורבותן בשאלת ארץ-ישראל', סוגיות בציונות 1914-1948, חיפה 1979, עמ' 63-80; N. Rose, 'The Arab Rulers and Palestine 1936: The British Reaction', *Journal of Modern History*, 44 (1972); G. Sheffer, 'The Involvement of Arab States in the Palestine Conflict and British-Arab Relationship Before World War II', *Asian and African Studies*, 10 (1974)

5. על התערבותה של ערב הסעודית בארץ-ישראל ראה: ג' שפר, 'ערב הסעודית ובעיית ארץ-ישראל בתקופת המרד הערבי 1936-1939', המורה החדש, כב (1973).

הבריטים והציונים - להכרה שרק תחת שלטונו ייתכן פתרון לשאלת ארץ-ישראל. פעילותו בשאלת ארץ-ישראל נועדה לחזק את מעמדו ולקדם אותו לקראת מימוש שאיפותיו: החזרת סוריה לידי השלטון ההאשמי ולאחר מכן גירוש הסעודים מחג'אז, מולדתם של ההאשמים.

עבדאללה ואבן סעוד עמדו בראש מדינות חדשות, חלשות, חסרות ליכוד פנימי ובעלות אוכלוסייה שבטית-בדווית, מדינות שתהליכי המודרניזציה בהן פיגרו הרבה אחרי מצרים ומדינות הסהר הפורה. שלא כמו בעיראק, בסוריה ובמצרים, אבן סעוד ועבדאללה לא עמדו מול לחצים לאומניים פן-ערביים מצד כוחות חברתיים ופוליטיים חדשים. המבנה החברתי השבטי הדומיננטי והיעדרה הכמעט מוחלט של שכבת ביניים מתמערבת יצרו תנאי פעולה פוליטיים שנבדלו מאוד מן התנאים בבגדד, בדמשק ובקהיר. הגורמים שהניעו את עבדאללה ואת אבן סעוד להתערב בנעשה בארץ-ישראל היו שיקולים של מדיניות החוץ שלהם ושל שאיפותיהם האישיות, שהיו ביטוי ליריבויות שושלתיות מסורתיות וללגיטימציה האסלאמית שלהם, ולא הסתירות החברתיות הפנימיות דווקא ועליית האידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית המודרנית בפוליטיקה הפנימית.

ביוני 1936 ניסה שר החוץ של עיראק, נורי אל-סעיד, לתווך בין הערבים הפלסטינים לבריטים ולציונים. ביולי נעשה עוד ניסיון תיווך משותף של עיראק וערב הסעודית. בסוף אוגוסט ותחילת ספטמבר חזר נורי וניסה לתווך בין הוועד העליון לבריטים. נסיונות התיווך האלה ואחרים נכשלו בשל חוסר יכולתו של הוועד הערבי העליון להגמיש את עמדותיו התקיפות ולהורות על הפסקת השביתה, ובשל היריבויות בין השושלת ההאשמית לסעודית.

הוועד הערבי העליון העמיד תביעות אולטימטיביות בתור תנאי להפסקת השביתה: הפסקת עלייה של יהודים, הפסקת מכירת קרקעות ליהודים והבטחה להקמת מועצה מחוקקת שתבטיח רוב ערבי בארץ-ישראל. על רקע היריבויות הפנים-פלסטיניות התקשה הוועד לנקוט עמדות גמישות. עמדתה התקיפה של התנועה הציונית, שסירבה לדון בהגבלת העלייה ובהפסקת מכירת קרקעות ולו לתקופה מוגבלת, מנעה אפשרות להציע לוועד הערבי העליון הצעות פשרה.

אבן סעוד לחץ על בריטניה להרגיע את המצב בארץ-ישראל על-ידי היענות לדרישות הערבים, והתנגד לכל ניסיון תיווך מצד עיראק או עבר-הירדן, משום שראה בכך מהלך מסוכן העלול להביא יתרון ליריביו. מחאתו של אבן סעוד היתה בין הגורמים שהניעו את הבריטים להפסיק את נסיונות התיווך של נורי אל-סעיד בתחילת ספטמבר 1936.

רק באוקטובר 1936, לאחר שהחליטו הבריטים לרכא את המרד ואת המהומות בכוח צבאי, הסכים הוועד הערבי העליון להפסיק את השביתה והמהומות. ביוזמת המופתי חאג' אמין אל-חוסייני ובעידודו של משרד החוץ הבריטי, שביקש למנוע הפעלת כוח צבאי נגד הערבים בארץ-ישראל, פורסם מנשר של מלכי מדינות ערב ושלטיה, שקרא לערבים הפלסטינים להפסיק את השביתה והמהומות והבטיח את התערבות המלכים אצל בריטניה למען הפלסטינים. המנשר, שפורסם ב-10

באוקטובר, שימש לוועד הערבי העליון עילה להפסקת השביתה. אחת התוצאות הבולטות של אירועי שנת 1936 בארץ-ישראל היתה היווצרות התקדים של מעורבותן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל; מעתה היתה שאלה זו לסוגיה בין-ערבית ונושא של מאבק בין מדינות ערב. בשל הגברת עניינן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל בשנת 1936 ובשנים 1936-1939 הוצעה צמיחתה של הזירה הבין-ערבית. ביחסים הבין-ערביים שנרקמו סביב שאלת ארץ-ישראל החלה להיווצר דינמיקה של הקצנה בשל היריבויות הבין-ערביות, החולשה והרפיפות הקיומית של מדינות ערב ושל משטריהן, ומפני ששאלת ארץ-ישראל היתה לנושא פוליטי פנימי בעל משמעות אידיאולוגית וסמלית. לבריטניה הגדולה היתה יד בהתפתחותו של הסכסוך בארץ-ישראל מסכסוך מקומי לאזורי, משום שהיא עודדה את מדינות ערב להתערב במהלכים שנועדו להפסיק את השביתה והמהומות בארץ. עד 1936 גרסה בריטניה שיש להפריד את שאלת ארץ-ישראל מן הנושאים האחרים שעמדו בבסיס יחסיה עם הערבים. בשנים 1936-1938 שינו הבריטים את עמדתם. ב־1936 הצליח משרד החוץ, שרצה להיעזר במדינות ערב לשם הפסקת השביתה בארץ-ישראל, להשפיע על הקבינט הבריטי לקבל את עמדתו, שעל-פיה יש לשתף את מדינות ערב בהסדר בארץ-ישראל - זו היתה המגמה השלטת במדינות בריטניה ב־1937-1938. השינוי הזה, שנבע מחששותיה של בריטניה מפני השפעת האירועים בארץ-ישראל על מעמדה בקרב הערבים, על רקע הסכנה של מלחמת עולם, הוא שעמד בבסיס נסיונה של בריטניה לפייס את הלאומנים הערבים ולשתפם בדיונים על עתיד ארץ-ישראל.⁶

מגמה בריטית זו הגיעה לשיאה ביועידת השולחן העגול שכינסה בריטניה בארמון סנט ג'יימס בלונדון בחורף 1939, שמלבד היהודים והערבים הפלסטינים הוזמנו להשתתף בה גם מדינות ערב. בריטניה ראתה עתה אפוא במדינות ערב שותפות בעלות עניין לגיטימי בשאלת ארץ-ישראל, והאיצה בתהליך שבו היתה השאלה הזאת לגורם קבוע ובעל משקל בפוליטיקה הפנימית ובמדיניות החוץ שלהן. לבריטניה, המעצמה החזקה במזרח התיכון, היתה השפעה על התפתחות המודרניזציה והתיעוש במדינות ערב, ולעתים היה בידה לעודד או לרסן פעילות של פוליטיקאים ערבים בשאלת ארץ-ישראל. אבל השפעתה על הדינמיקה של הזירות הפנימיות במדינות ערב, על האקלים האידיאולוגי ועל התהליכים החברתיים שהשפיעו על תנאי הזירות הפוליטיות היתה מוגבלת. בפרקים הבאים נבחן את הקשרים ואת יחסי הגומלין בין התהליכים החברתיים והכלכליים שעיצבו את האקלים האידיאולוגי ואת תנאי הפעולה בזירות הפוליטיות הפנימיות, ובין צמיחת המחויבות לשאלת ארץ-ישראל והמעורבות של עיראק וסוריה בארץ-ישראל, בזמן של תמורות חברתיות והתרחשויות פוליטיות.

6. G. Sheffer, see above note 4; "פורת, ממהומות למרידה, עמ' 235-248; א' קליימן, הפרד או משול, ירושלים תשמ"ד, עמ' 87-92.

התנאים החברתיים והזירות הפוליטיות בעיראק ובסוריה

מלחמת העולם הראשונה, 1914-1918, שמקורותיה, רקעה וסיבותיה אירופיים, חוללה שינויים דרמטיים במזרח התיכון. עם התפוררותה של האימפריה העות'מאנית נעלמה פתאום המסגרת הפוליטית בעלת הלגיטימציה האסלאמית, שבמשך 400 שנה איתדה, ולו איחוד רופף ולא ריכוזי, את האזורים הדוברים ערבית במסופוטמיה, סוריה, מצרים, ארץ-ישראל וחלקים של חצי האי ערב. לראשונה מאז מסעי הצלב במאה ה-12 וה-13 מצאו את עצמם תושבי הסהר הפורה תחת שלטון מערבי-נוצרי-בריטי-צרפתי - שלטון שחילק את האזור לתחומי השפעה ושליטה ויצר ישויות חדשות וגבולות מדיניים חדשים. הקמתן של המסגרות המדיניות החדשות - עיראק, עבר-הירדן, סוריה, לבנון וארץ-ישראל - היתה תוצאה של מאבקים, ויכוחים והסדרים בין הממשלות, קציני הצבא, פקידי משרדי החוץ והמושבות של המעצמות הקולוניאליות הכובשות, בריטניה וצרפת.

האוכלוסיות ההטרוגניות שנכללו בתוך המסגרות הפוליטיות החדשות חסרו תודעה לאומית ומכנה משותף בעל כוח מלכד. החלוקה המדינית שנכפתה על תושבי הסהר הפורה סתרה את עקרון הלגיטימיות של האסלאם, שלפיו עדת המאמינים ('אֻמַּה') היא מוקד הנאמנות וההזדהות המחייב והעליון לכל מוסלמי, ולא הלמה את המסגרות והמבנים החברתיים המסורתיים שהתקיימו בפועל, שהיו מושתתים על נאמנות הפרט לשבט, למשפחה ולעדה הדתית. עצם הרעיון הלאומי, שנולד מן ההתפתחויות ההיסטוריות, החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והאידיאולוגיות באירופה, היה זר לרוב רובה של האוכלוסייה ומנוגד לעקרון האסלאם. משום כך סבלו הישויות המדיניות המלאכותיות החדשות, למרות השוני שביניהן, מחולשה פנימית ורפיפות קיומית, ומחולשת הלגיטימציה גם של האליטות והשליטים וגם של עצם קיומן בתור מדינות.

במסגרות המדיניות שיצר המערב החלו להתגבש אחרי מלחמת העולם הראשונה מדינות וקהילות פוליטיות שבסיסן ועקרונותיהן שונים מן המקובל בחברה האסלאמית באימפריה העות'מאנית. המסגרות המדיניות הללו עמדו בסתירה לחלוקה החברתית המסורתית ולמורשת האידיאולוגית והתרבותית. רפיפותן והסתירות החברתיות והאידיאולוגיות שבתוכן היו הרקע לצמיחת האידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית, שחרגה מן הגבולות המדיניים שנקבעו בתום מלחמת העולם הראשונה, ולצמיחת המעורבות והמחויבות לשאלת ארץ-ישראל, להשתרגות בפוליטיקה הפנימית ולהפיכתה לנושא בין-ערבי.

אליטות הנכבדים העירוניות בערי הסהר הפורה, שמעמדן התחזק במאה ה-18 ובעיקר במאה ה-19 בעקבות הרפורמות והמודרניזציה, מצאו את עצמן אחרי מלחמת העולם הראשונה במרכזן של ישויות פוליטיות חדשות. השינוי הפוליטי הדרמטי והמעמיק ביותר בסהר הפורה מאז הכיבוש העות'מאני במאה ה-16 היה תוצאה של התרחשויות שמקורן וסיבותיהן אירופיות, ולא של תמורות חברתיות מהפכניות באזור עצמו. האליטות הללו לא זו בלבד שלא הוחלפו, אלא מעמדן התחזק עוד משחדלו

להיות אליטות מקומיות המתווכות בין המדינה העות'מאנית לתושבי המקום והועמדו בראש ישויות מדיניות. בסיסן הכלכלי - הבעלות על הקרקע, המסחר והביורוקרטיה - חיזק את האינטרסים ואת תפיסת העולם השמרנית שלהן. מן האליטות הללו אמנם יצאו גם רוב היוזמים והתעשיינים, אבל התיעוש נתקל בקשיים עקב חולשה טכנולוגית, מחסור בכוח אדם מיומן, שוק מקומי מצומצם, מחסור בהון ותנאי סחר עולמיים שהכתיבו מעצמות המערב המנדטוריות, ומשום כך נבלמה התפתחותן של תעשיות מקומיות.

במצרים ניסתה קבוצת בנק 'מִצְרַ' לקדם את התיעוש, אבל נתקלה במכשולים רבים: מדיניות בריטית מכשילה, מחסור בהון ובתשתית טכנולוגית, ותפיסת העולם של בעלי תעשייה רבים מאנשי האליטה, שהעדיפו להשקיע את רווחיהם לא בהרחבת מפעלי התעשייה, אלא ברכישת נכסי דלא ניידים וקרקעות.⁷

רוב התעשיינים הערבים בסוריה, עיראק, מצרים וארץ-ישראל השתייכו לאליטה השמרנית או היו קשורים אליה, ומשום כך לא באו האינטרסים התעשייתיים שלהם לידי ביטוי פוליטי של ממש. לא מעטים ממנהיגי הלאומנים בסוריה היו גם בעלים של מפעלי תעשייה או שותפים בהם, דוגמת שְפָרִי אל-קַוְתְלִי, אבל הביטוי הפוליטי שלהם נשאר בתחום המאבק הלאומי מתוך שמרנות חברתית-כלכלית.

אליטות הנכבדים והפוליטיקאים הלאומנים שצמחו מהן הועמדו עתה בפני אתגר כפול - היה עליהם להשיג עצמאות מלאה למדינותיהם מידי המעצמות השליטות, בריטניה וצרפת, ולשלוט במדינות בעלות אוכלוסיות הטרוגניות חסרות תודעה לאומית מלכדת, שיחסן כלפי השלטון המרכזי היה מסויג ואף עויין.

בשל זרימת הפלחים ובני השבטים אל הערים הגדולות התרחבו השכבות העניות והתערערו המסגרות החברתיות המסורתיות שסייעו למשפחות הנכבדים לשמור על השפעתן בחברה. תהליך ההתחזקות של מגמות הריבוד והאטומיזציה החברתיים, בעקבות היחלשות המסגרות הזהותיות והחברתיות המסורתיות, חיוק את מעמדן של הנכבדים המסורתיים בתור אליטה, אבל גם החליש את שליטתם בחברה שהיתה בנויה על קשרים ונאמנויות אנכיות (שבטיות-משפחתיות).

כדי להחליש את הכוחות הצנטריפוגליים השבטיים והעדתיים נזקקו הפוליטיקאים, אנשי האליטות העירוניות בעיראק ובסוריה, לרתום למטרותיהם ולגייס את תמיכתם של הנכבדים השבטיים המסורתיים, בעלי האינטרסים השמרניים. שילובם של הנכבדים הללו אמנם עלה בקנה אחד עם האינטרסים של רבים מבני אליטות הנכבדים, אבל עמד בסתירה לצורך של הפוליטיקאים האלה לגייס את תמיכת הכוחות החברתיים החדשים, ובראש ובראשונה את האפנדייה (שכבת הביניים

7. M. Deeb, 'Bank Misr and the Emergence of the Local Bourgeoisie in Egypt', *Middle Eastern Studies* [=MES], 12 (1976), pp. 69-86; R. Owen, 'The Attitudes of British Officials to the Development of the Egyptian Economy', in: M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, pp. 485-500; R. L. Tignor, 'Dependency Theory and Egyptian Capitalism 1920 to 1950', *African Economic History*, 9 (1980), pp. 101-120

המתמערבת), שהיתה חיונית לקיום ולתפעול מערכות המנהל, הממשל והכלכלה של המדינה המודרנית, והאינטרס שלה היה האצת המודרניזציה ושינוי הסטטוס־קוו החברתי והפוליטי.

היחסים בין האליטות לאפנדייה ועליית הלאומנות הפן־ערבית בשנות ה־30

המושג 'אפנדי' (המושג הקבוצתי - 'אפנדייה') צמח בקרב תושבי הסהר הפורה ומצרים ואומץ בידי הפקידות הבריטית. הוראתו אדם (או שכבה חברתית) שקנה לו השכלה מערבית כלשהי וחרג במידת מה מדפוסי הלוש והשפה המסורתיים ומן המסגרות החברתיות המסורתיות.⁸ במאה ה־19 כונו בתואר 'אפנדי' הפקידים העות'מאנים במערכת הביורוקרטית החדשה שהוקמה באימפריה העות'מאנית בשנות הרפורמות והתיקונים 1839-1876 (התנטימאת). ומאחר שבני משפחות הנכבדים המסורתיות היו הראשונים שנחשפו (מלבד בני המשפחות הנוצריות) להשפעות ולחינוך המערביים המודרניים והשתלבו בביורוקרטיה העות'מאנית, זוהה האפנדי, שהיה פקיד עות'מאני, עם הנכבד העירוני המתמערב. במאה העשרים החלו לכנות בתואר 'אפנדי' את המשכיל המתמערב, שעל־פירוב היה משכבת הביניים החדשה דווקא.

עם התפתחות המודרניזציה והתרחבותן המתמדת של מערכות החינוך המודרניות מאז שלהי המאה ה־19, ובעיקר מאז סיום מלחמת העולם הראשונה, התרבו בעלי ההשכלה המערבית שלא באו משכבות הנכבדים המסורתיות, אלא משכבות הביניים המסורתיות, מקרב בני נכבדים שבטיים וכפריים וזטרים ואף משכבות ביניים נמוכות. בין המשכילים המתמערבים הללו ניכרו פערים עצומים ברמת ההשכלה ובמעמד הכלכלי, אבל הכינוי 'אפנדי' שימש גם לבעלי השכלה גבוהה ובעלי מקצועות חופשיים וגם למי שסיימו כיתות אחדות בלבד של בית־הספר היסודי ואימצו להם דפוסי לבוש ומושגים מערביים מסוימים. המושג 'אפנדייה' כלל אפוא פקידים וזטרים בעלי שכר נמוך וגם בעלי מקצועות חופשיים עשירים, שנקשרו ואף השתלבו

8. ב־1947 התנהל דיון נרחב בשאלת האפנדייה בין שר החוץ הבריטי ארנסט בוויין לנציגי בריטניה בכירות של מדינות ערב. ראה למשל: איירס (Eyres), הציר הבריטי בסוריה, אל ארנסט בוויין, PRO FO 371/522365/E12303, 15 January 1947; וכן סר' ס' בירד (Sir Stonewer Bird), שגריר בריטניה בעיראק, אל בוויין, 10 במרס 1947, שם; וראה גם: M. Eppel, 'The Iraqi Domestic Scene and its Bearing on the Question of Palestine, 1947', *Asian and African Studies*, 24 (1990); H. Erlich, *Students and the Growth of Pan Arab Nationalism in 20th Century Egyptian Politics*, London 1988; I. Gershoni, 'The Evolution of National Culture in Modern Egypt: Intellectual Formation and Social Diffusion 1892-1945', *Poetics Today*, 13 (Summer 1992), pp. 103-105; M. Eppel, 'The Elite and the Effendiyya and the Growth of Pan Arab Nationalism in Iraq' (עומד להתפרסם בקירוב ב־JMES), דברים חשובים על תפקידה של האפנדייה בפוליטיקה במצרים בין שתי מלחמות העולם ראה גם: M. Deeb, *Party Politics in Egypt: The Wafd and its Rivals, 1919-1939*, London 1979

במשפחות של האליטות באמצעות נישואים, עלייה במדרג הביורוקרטי או צבירת עושר כלכלי. אפנדי בעיני הפלח העני ובעיני תושב הרובע העירוני המסורתי היה הנכבד העשיר המתמערב, פעמים רבות בעל אדמות עשיר שישב בעיר, אבל גם המורה הכפרי, פקיד הרשויות הזוטר, והסוחר הזעיר שסיים כיתות לימוד אחדות ולבש לבוש מודרני מערבי.

המושג 'אפנדייה' צמח אפוא מתוך החוויה החברתית במזרח התיכון בתהליך המודרניזציה, והדגיש את מאפייני ההשכלה, המודרניזציה, ההתמערבות, ובהם את דפוסי הלבוש וההתנהגות. לא כך המושג הסוציולוגי המערבי 'המעמד הבינוני החדש' (The New Middle Class או The Professional Middle Class), המדגיש מאפיינים של המעמד הכלכלי או המקצועי. השימוש הנפוץ במושגים 'אפנדי' ו'אפנדייה' בשנות ה-20, ה-30 וה-40, שאומץ גם במאמר הזה, הוראתו שכבת הביניים המתמערבת שאנשיה חרגו מן המסגרות המסורתיות והיו בעלי השכלה מערבית כלשהי, אך לא השתייכו לשכבה של משפחות הנכבדים המסורתיות (כמצרים אף נוצרה הנגדה - האפנדייה מול הבאשויה שכבת האליטה של הנכבדים העשירים).

התהליך האטי של התפתחות והתרחבות הכלכלה במדינות ערב פיגר אחרי התהליכים המהירים של העיור והריבוי הטבעי, ואחרי התרחבות שכבת האפנדייה בעקבות גידול במספר בוגרי בתי-הספר שהוקמו אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשל היקפם המצומצם של התעשייה, הבנקאות והמגזרים הכלכליים המודרניים היו הביורוקרטיה ושירות המדינה, ובראשם מערכת החינוך, למקום התעסוקה העיקרי של האפנדייה. אבל יכולתם של מנגנוני המדינה להתרחב היתה מוגבלת ולא השיגה את קצב הגידול במספר בוגרי בתי-הספר. בשל הלחץ על מקומות העבודה פחת השכר במקצועות הפקידות ונשחק מעמדם החברתי. הלך ורב מספרם של אנשי אפנדייה במצרים ובעיראק שהתקשו למצוא תעסוקה שתמלא אחרי ציפיותיהם בתחומי השכר והמעמד החברתי.

בעקבות אימוץ חלקי של ערכים ותפיסות מערביות סבלו אנשי האפנדייה מסתירות ערכיות וממשברי זהות. מצוקותיהם הועצמו בשל תסכולים ואכזבות אישיות על רקע כלכלי ומקצועי ובשל אי מימוש הציפיות האישיות מן ההשכלה. אבל למרות התסכולים והמצוקות, הרגישות הפוליטית והמודעות הפוליטית, לא צמחו מקרב אנשי האפנדייה מפלגות ותנועות בעלות חשיבות שיכלו לייצג את ענייניה ולהגדיר את מטרותיה הפוליטיות. בשכבה זו לא התגבשה לא תודעה מעמדית ולא תודעת זהות קבוצתית אחרת שהיה אפשר לתרגמה למעשה הפוליטי, ולא הוכנה הקרקע למפלגות בעלות מסר של שינוי חברתי, כלכלי ופוליטי כולל. אנשי אפנדייה שהתעשרו או עלו בסולם הביורוקרטי נקשרו לאליטות השליטות ושאפו לשמור על הסטטוס-קו החברתי והפוליטי.

מוצאם החברתי של רבים מן הקצינים 'השריפים'⁹, למשל, שבאו עם פייצל

9. ה'שריפים' הם קציני הצבא העות'מאני, בני המחוות הדוברים ערבית, שבמלחמת העולם הראשונה ומיד לאחריה הצטרפו למרד האנטי-עות'מאני, הוא 'המרד הערבי', בהנהגת המשפחה השריפית ההאשמית ממכה, בשיתוף עם הבריטים.

ההאשמי לעיראק ב־1921, היה משכבות עירוניות בינוניות־גמוכות, אך בתוך שנים מועטות נמנו אנשי הקבוצה הזאת עם האליטה השמרנית והשתלבו במשפחות הנכבדים המסורתיות והעשירות של בגדד (השתלבות שהיתה מלווה בחיכוכים ובמאבקים בשנות העשרים). הם לא תפסו את מקומה של אליטת הנכבדים, אף־על־פי שנעשו גורם חשוב בפוליטיקה של עיראק, אלא השתלבו השתלבות כלכלית, חברתית ואף אידיאולוגית באליטה זו.

בהיעדר תעשייה מפותחת ומפעלי תעשייה גדולים לא נוצרה במדינות ערב תשתית לצמיחת איגודי עובדים ולהתפתחות תודעה מעמדית – לא נוצרה סביבת עבודה מאורגנת שאיגודים מקצועיים חזקים ומפלגות סוציאליסטיות וקומוניסטיות יכלו לצמוח בה.

בעיראק ובסוריה לא קמו מפלגות מרכז אורחיות בשל חולשתן של הקבוצות החברתיות שיכלו לשמש בסיס למפלגות כגון אלה. שכבת בעלי התעשייה והסוחרים הגדולים היתה מצומצמת ורוב אנשיה באו מקרב אליטת הנכבדים, שהאינטרס הראשי שלה היה שימור הסטטוס־קוו. איכרות בינונית ועשירה, שאינה תלויה בזיקות חברתיות שבטיות חמולתיות, לא היתה למעשה. מעמד בעלי המלאכה והסוחרים הבינוניים והועירים הלך ונחלש, והללו התקשו להסתגל לתנאי הכלכלה ולחיים הפוליטיים המודרניים.

במצרים, לעומת זה, התפתחה מפלגת מרכז לאומנית – ה'יִפְד' – מפלגת המונים שמשענתה העיקרית בעלי קרקעות ואיכרים בינוניים ועשירים, אנשי האפנדיה, סוחרים ובעלי תעשייה, ואף בעלי קרקעות גדולים מקרב האליטה. ה'יִפְד' מיקדה את פעילותה הפוליטית במאבק הלאומי לעצמאות מצרים, אבל היו בקרבה יסודות שביקשו לכלול בסדר היום הפוליטי גם את בעיות הכלכלה, החברה והפיתוח. מגמות אלה של האפנדיה ושל גורמים מקרב האליטה ובעלי התעשייה, שביקשו לעשות רפורמות ולהאיץ את הפיתוח והתיעוש, באו לידי ביטוי ביסיעה הסעדית ('אלי־הֵיאָה אל־סעדיה'), שהתפלגה מן ה'יִפְד' ב־1938.¹⁰

תהליך המודרניזציה חולל תמורות בתרבות הפוליטית בחברות במזרח התיכון, אך הדפוסים המסורתיים שמרו על כוחם. הנאמנויות המסורתיות האנכיות, החמולתיות־השבטיות והעדתיים, דפוסי יחסים של פטרון-קליינט במערכות החברתיות והבירוקרטיות, והמורשת של התפיסות הפוליטיות האסלאמיות, כל אלה הקשו על התלכדות על־פי דפוסים מודרניים על בסיס של רעיון או אידיאולוגיה חילוניים, או ייצוג שכבות או מעמדות חברתיים. אנשי האפנדיה אמנם חרגו מן המסגרות החברתיות והמחשבתיות המסורתיות ואימצו להם רעיונות ועקרונות פוליטיים מודרניים, אבל בה־בעת הוסיפו רבים מהם לשמור על הזיקות והנאמנויות המסורתיות. מצוקותיהם ותסכוליהם הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של אנשי האפנדיה תועלו למישור הלאומני על רקע חריפותם של משברי הזהות, הסתירות הערכיות וההכרה בחולשת מדינותיהם מול מעצמות המערב המנדטוריות־

10. M. Deeb, *Party Politics in Egypt*, pp. 336-344, 357-366.

הקולוניאליות. אידיאולוגיה לאומנית בעלת גוון משיחי היתה אפוא מענה, פתרון כולל ומהיר למצוקת הזהות ולתחושת העלבון המתסכלת שנבעה מהכרה בחולשתם מול המערב.

התודעה הלאומית הערבית והאידיאולוגיה הפן-ערבית היו המענה הזמין והיעקרי למצוקות הזהות ולתסכולי המודרניזציה של האפנדייה, משום שהן מתבססות על השותפות הלשונית והתרבותית, על מקומם של הערבים במורשת התרבותית והדתית האסלאמית, ועל חולשת מוקדי זהות אחרים או תודעה לאומית אחרת.

נושאי דגל האידיאולוגיה הלאומית הפן-ערבית בשנות ה־30 היו פוליטיקאים מבני האליטות השמרניות השליטות. הלאומיות הערבית, האידיאולוגיה הפן-ערבית, ובמידה פחותה האידיאולוגיה של סוריה רבת, מילאו תפקידים מרכזיים ושירתו כמה ממטרותיהם של הפוליטיקאים מבני האליטות:

1. יצירת מכנה משותף למגזרים דוברי ערבית ומתערבים לשם גיבוש לאומי מול הכוחות הצנטריפוגליים, השבטיים, העדתיים והאזוריים.
 2. השגת לגיטימציה לשלטונם, גיוס תמיכה ציבורית של אנשי האפנדייה במאבק לשחרור מבריטניה וצרפת למען עצמאות מלאה.
 3. גיוס תמיכת אנשי האפנדייה בעלי התודעה הפוליטית והגישות הלאומניות האנטי-בריטיות, החיוניים לתפקודה וגיבושה של המדינה, למאבקי כוח פנימיים בקרב הפוליטיקאים של האליטה השלטת.
- הפוליטיקאים בני אליטות הנכבדים עמדו בראש כל ההתארגנויות הפוליטיות החשובות בבגדד, דמשק, חלב וירושלים, ונוקקו לאפנדייה לשם הפעלת כל מערכות המדינה (הביורוקרטיה, הצבא, החינוך, שירותי הבריאות), וגם כמשקל נגד לכוחות הצנטריפוגליים השבטיים והעדתיים.

בשנות ה־30 וה־40 רתמו הפוליטיקאים את האנרגיה הפוליטית של האפנדייה לצורכיהם ויצרו לעצמם תדמית של לוחמים לאומניים. מקצתם אכן היו בעלי השקפות פן-ערביות עוד בשלהי התקופה העות'מאנית והיו חברים או אוהדים של האגודות וההתארגנויות הערביות בין 1908-1914. בד בבד נשענו האליטות והפוליטיקאים שצמחו מתוכן על תמיכת שיחיים ונכבדים שבטיים מסורתיים ועל מנהיגים עממיים מקומיים בשכונות המסורתיות של הערים. בשנות ה־40, כשהלך וגבר כוחה של האפנדייה ברחובות ערי הבירה, נטו האליטות לחזק את מעמדם של הנכבדים השבטיים בתור משקל-נגד. כך אירע, למשל, בעקבות פרץ האלימות בתקופת תנועת רשיד עאלי הפרו-גרמנית בעיראק ב־1941, תנועה שמשכה אליה רבים מאנשי האפנדייה וגם את ההמונים משכונות העוני של בגדד. בתגובה ביקשו הפוליטיקאים הוותיקים מאנשי האליטה העיראקית לחזק את מעמדם של ראשי השבטים בעלי הקרקעות, וייצוגם של אלה בפרלמנט גדל עד 35%. בעקבות המהומות ('נַת'ִיָּה') שהתחוללו בבגדד בינואר 1948, שצעירי האפנדייה - הסטודנטים והתלמידים - מילאו בהן תפקיד נכבד, גברה עוד יותר תלותם של נורי אל-חסייד ושל הנכבדים השמרנים בראשי השבטים העשירים בעלי הקרקעות, כמשקל-נגד לאפנדייה הבגדדית.

בתחילת שנות ה-30 החריפו המצוקות הכלכליות והחברתיות של השכבות העממיות ושל האפנדייה במדינות ערב, וגבר תסכולה של האפנדייה מן המנהיגות הלאומנית בשל הקיפאון במהלכים לקראת עצמאות ובמשא-ומתן עם בריטניה וצרפת. בעיראק כוונה התסיסה הפוליטית כנגד החוזה עם בריטניה, שהגביל את עצמאותה. הפוליטיקאים החשובים, שבנו לעצמם תרמית לאומנית, נהגו כלפי בריטניה יחס דו-ערכי. הם ביקשו להשיג עצמאות מלאה למדינותיהם וחתרו לשים קץ לשליטת בריטניה, אבל האינטרסים החיוניים של השכבה החברתית שהשתייכו אליה היו קשורים בבריטניה ובגורמים השמרניים שבה. לאנשי האפנדייה, לעומת זה, לא היו אינטרסים מפורשים הקשורים בבריטניה, ובעמדותיהם כלפיה היו חסרי עכבות. גם במצרים וגם בעיראק גברו האכזבה והתסכול מן המוסדות הפרלמנטריים, שקצרה ידם להשיג הישגים לאומיים ולפתור את המצוקות החברתיות והכלכליות ההולכות ומחריפות.

הרדיקליזציה הלאומנית בקרב האפנדייה הועצמה עם התחזקות התנועות הלאומניות-הפשיסטיות באירופה והתערערות תדמיתן של בריטניה וצרפת בתור מעצמות מול הכוחות המעצמתיים החדשים, גרמניה ואיטליה. תסכולה של האפנדייה ותסיסתן של השכבות העניות על רקע המצוקות הכלכליות החריפו את הסתירות שעמן נאלצו הפוליטיקאים אנשי האליטות להתמודד. מצד אחד נוקקו הפוליטיקאים ואנשי האליטות לאפנדייה לשם הפעלת מוסדות המדינה; לאליטות ולאפנדייה כאחד היה אינטרס משותף של חיזוק וגיבוש המדינה בעיראק ובסוריה למען השגת עצמאות מלאה למדינותיהם. מצד אחר, התסיסה הפוליטית של אנשי האפנדייה בערי הבירה ובערים הגדולות יצרה לחץ בלתי אמצעי על הפוליטיקאים, אבל כדי לפתור את מצוקותיהם ותסכוליהם של אנשי האפנדייה והשכבות העממיות היה צורך בשינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, ואלה סתרו את מגמת השמרנות של האליטות ואת הצורך שלהן לשמר את הסטטוס-קו החברתי והפוליטי.

על רקע הסתירה הזאת לא ששו הפוליטיקאים נושאי דגל הלאומנות, מנהיגי ה'ופד' במצרים, אנשי 'אל-אח'א אל-וֹטְנִי' בעיראק והגוש הלאומי בסוריה להוציא את ההמונים אל הרחובות כדי להפעיל לחץ על בריטניה וצרפת. ואולם נוכח מאמציהם של פוליטיקאים צעירים, אף הם מקרב האליטות, שניצלו את הרדיקליזציה בקרב האפנדייה לשם קידום מעמדם, לא יכלו הפוליטיקאים הלאומנים לשלוט בגלי האלימות, במהומות ובשביתות שפקדו את מצרים, סוריה וארץ-ישראל ב-1935-1936. במהומות הללו ובאווירה הלאומנית-הקיצונית בעיראק שטופחה עלידי ממשלתו של יאסין אל-אשמי (מרס 1935 עד אוקטובר 1936) באו לידי ביטוי ההקצנה הלאומנית ועליית משקלה של האפנדייה. הפוליטיקאים מקרב האליטות הצליחו אמנם לרתום את ההקצנה הזאת למטרותיהם, אבל מאחר שלא היה ביכולתם להציג פתרונות כלכליים וחברתיים, ובשל המאבקים בין פוליטיקאים ובתוך האליטות, נעשו הפוליטיקאים שבויים במידה רבה בידי הקיצוניות הלאומנית. הפוליטיקאים מקרב האליטות הצליחו אמנם לרתום את ההקצנה הזאת למטרותיהם, אבל מאחר שלא היה ביכולתם להציג פתרונות כלכליים וחברתיים, ובשל המאבקים

בין פוליטיקאים ובתוך האליטות, נעשו הפוליטיקאים שבויים במידה רבה בידי הקיצוניות הלאומנית.

ההסכמים והחוזים בין בריטניה לעיראק (1930), בין בריטניה למצרים (1936), ובין צרפת לסוריה (1936) אמנם הוצגו בידי הפוליטיקאים כנצחונות לאומניים ועוררו התלהבות קצרת ימים בקרב הלאומנים אנשי האפנדייה, אך לא פתרו את הסתירות הבסיסיות של הפוליטיקאים ואנשי האליטות (המהומות במצרים ובסוריה רק המחישו לבריטניה ולצרפת את הצורך בהסכמים עם התנועות הלאומיות. אבל מניעיהן הבסיסיים של המעצמות במאמציהן להשיג חוזים כאלו היו השינויים במאזן הכוחות האסטרטגי בעולם והסכנה של מלחמה עולמית חדשה עם עליית כוחן של המעצמות הטוטליטריות הלאומניות הפשיסטיות, שהיו בעלות מגמות התפשטות וערערו את הסטטוס־קוו ואת ההסדרים הבין־לאומיים שנקבעו בוועידת פריס [1919] ובוועידת לוקרנו [1925]). עד מהרה הפכו החוזים החדשים לסלע מחלוקת קשה בוירות הפוליטיות הפנימיות, כאשר החוגים הלאומניים החלו למתוח עליהם ביקורת חריפה בשל המגבלות על העצמאות המלאה של ארצותיהם, שנבעו מהם.

מאחר שהמתחים החברתיים, המצוקות הכלכליות ותסכולי המודרניזציה לא נפתרו עם השגת החוזים הללו אלא אף הוחמרו, שבו וגאו המתח הפוליטי והרגשות האנטי־בריטיים והאנטי־צרפתיים. המתח הזה בקרב האפנדייה, שביטוי הפוליטי היה הקצנה לאומנית אנטי־בריטית ערב מלחמת העולם השנייה ובראשיתה, הכשיר את הקרקע לצמיחתה של תנועת רשיד עאלי הפרו־גרמנית בעיראק ב־1941 ולשאיפותיהם של פוליטיקאים וקצינים צעירים אחדים במצרים להיעזר בגרמניה בשנים 1940–1942, שאיפות שהיו בגדר התמרדות אנטי־בריטית והייבו את בריטניה להתערב בכוח צבאי.

נוכח התחזקותה של האידיאולוגיה הלאומנית הפן־ערבית בשנות ה־30 נתפסו האירועים בארץ־ישראל – השביתה, המהומות ומרד הערבים הפלסטינים – כחזית של המאבק הפן־ערבי. ההזדהות של צעירי האפנדייה עם הערבים הפלסטינים העניקה לתפיסות הפן־ערביות, העמומות על־פני־רוב, משמעות מוחשית, ושיוותה ללאומנות האנטי־בריטית והאנטי־צרפתית את הצביון הפן־ערבי שחרג מן המאבק המקומי נגד בריטניה וצרפת. שאלת ארץ־ישראל, המאבק בציונות וההזדהות עם הערבים הפלסטינים היו לסמל מעורר רגשות של מאבק הערבים נגד המערב והאימפריאליזם. העיסוק בשאלת ארץ־ישראל סייע להעמיק ולחזק את ההכרה באידיאולוגיה הפן־ערבית (במצרים היה העיסוק בשאלת ארץ־ישראל בשנים 1936–1939 אחד המנופים להתחזקותה של תנועת 'האחים המוסלמים', שראתה במרד הערבים הפלסטינים בארץ־ישראל חזית של המאבק האסלאמי הכולל נגד בריטניה והמערב).¹¹

11. I. Gershoni, 'The Muslim Brethren and the Arab Revolt in Palestine 1936-1939', *MES*, 22 (1986), pp. 367-397

שאלת ארץ-ישראל במדיניות החוץ ובפוליטיקה הפנימית בעיראק

א. תנאי הפוליטיקה בעיראק ועליית הפן-ערביות

שאלת ארץ-ישראל החלה לחדור למדיניות החוץ ולפוליטיקה הפנימית בעיראק בשלהי שנות ה-20. בראשית שנות ה-30 היתה עיראק המדינה הערבית הראשונה שהחלה להשתמש באידיאולוגיה הפן-ערבית כאמצעי של מדיניות החוץ שלה, ותרצה את שאיפות השליטה שלה בסוריה ובסהר הפורה באידיאולוגיה הפן-ערבית. כמה גורמים תרמו לתהליך הזה: שאיפותיהם של המלך פייצל ושל הפוליטיקאים ה'שריפים' לכוון פדרציה או איחוד בסהר הפורה בשליטת עיראק; צמיחתה והתרחבותה של האפנדייה, שנוקקה לפתרון מצוקות זהות של אנשיה; ופעילותם של מורים ומנהלים במערכת החינוך, שבאמצעות עיצוב דפוסי לימוד ותוכני לימוד הנחילו את השקפותיהם הלאומניות הפן-ערביות לאנשי האפנדייה. בעיראק השתלבה שאלת ארץ-ישראל באידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית בתור ביטוי סמלי ומוחשי כאחד של מאבקה המשותף של האומה הערבית נגד בריטניה והמערב, והיתה לאמצעי של מדיניות החוץ של עיראק שנועד להשגת שליטה בסוריה ובסהר הפורה. עיראק היתה קהילה פוליטית רופפת שאוכלוסייתה ההטרוגנית חסרה מכנה משותף מלבד ותודעה לאומית. היא נשלטה בידי מיעוט ערבי-סוני וניצבה מול איום מצד מדינות גדולות וחזקות ממנה - אירן וטורקיה - שהיו בעלות השפעה על חלקים ניכרים מאוכלוסייתה.

המדינה העיראקית הוקמה משלושה וילאייטים עות'מאניים לשעבר סביב הערים בגדד, בצרה ומוצול. זו היתה ישות מלאכותית שמרכיביה העיקריים היו השיעים - כ-55%, הקורדים - כ-15%, והערבים הסונים - כ-20%-25%. על אלה נוספו טורקמנים, יהודים, נוצרים, אשורים ובני עדות אחרות. הרעיון הלאומי היה זר לרוב תושבי עיראק, ויחסם כלפי המדינה העיראקית היה מסויג ואף עויין. השיעים רחשו איבה לאליטה הסונית השלטת; הקורדים התנגדו לשליטה הערבית; ואנשי השבטים: השיעים, הקורדים, הטורקמנים והערבים הסונים, כולם התנגדו לכל שלטון ריכוזי שהטיל עליהם מגבלות וחובות והגביל את האוטונומיה השבטית שלהם. התהום הפעורה בין השיעים לסונים במורשת האסלאם בכלל ובקרב תושבי עיראק בפרט מנעה גם מן האסלאם להיות גורם מלבד במדינה זו. לתנאים גאופוליטיים אלו היתה השפעה רבה על עיצוב מעמדה האזורי ומדיניות החוץ שלה ועל צמיחת מעורבותה בארץ-ישראל.

המלך פייצל הראשון בן חוסיין ההאשמי, שהומלך בידי הבריטים עם הקמתה של עיראק ב-1921, ויורשיו, המלך ע'אזי (1933-1939), העוצר עבד אל-אלאה (1939-1953) והמלך פייצל השני (1953-1958), היו הציר המרכזי של האליטה השלטת, שהיתה ערבית-סונית בעיקרה. אליטה זו היתה מורכבת מפוליטיקאים 'שריפים' וממשפחות נכבדים מסורתיות סוניות-ערביות, שרובן מבגדד ומיעוטן ממוצול ובצרה (בין המשפחות האלה היו גם מעט משפחות עשירות ממוצא קורדי או טורקי).

הפוליטיקאים ה'שריפים' היו קציני הצבא העות'מאני, מקצתם פעילי האגודות הערביות החשאיות שלפני מלחמת העולם הראשונה, שבזמן המלחמה הצטרפו לצבאו של פייצל ההאשמי או עברו לשרת בממשלו כדמשק ב־1918-1920. לאחר שהומלך פייצל על עיראק ב־1921 באו כ־300 מהם לעיראק והשתלבו בתפקידים המרכזיים בשלטון החדש. רוב ראשי הממשלות בעיראק המלוכנית ורבים משרי ממשלותיה עד 1958 באו מקרב קבוצה זו.¹²

רוב ה'שריפים' באו משכבות ביניים נמוכות בערי עיראק וראו בשירות בצבא העות'מאני מסלול לקידום חברתי. עם הזרתם לעיראק אמנם נתגלעו חיכוכים ומאבקים בינם ובין בני משפחות הנכבדים המסורתיות. אבל בשנות ה־30 נחלשו הניגודים האלה וגברו האינטרסים המשותפים, ושתי הקבוצות נעשו אליטה שלטת אחת. שרים, פוליטיקאים ופקידים בכירים מקרב ה'שריפים' התעשרו, היו לבעלי קרקעות ובאו בקשרי נישואים עם משפחות הנכבדים המסורתיות. בשל מיעוט מספרם הוקל תהליך שילובם באליטה של משפחות הנכבדים העירוניות.

האינטרסים המשותפים לשתי הקבוצות האלה היו חיזוק עוצמתו של השלטון המרכזי בבגדד מול הכוחות השבטיים העדתיים, ושמירת הסטטוס־קוו החברתי, הכלכלי והפוליטי הנוח לשתי הקבוצות, שהחזיקו במשרות הממשל והמנהל הבכירות במדינה והיו בעלות שטחי קרקע נרחבים.

יסוד אחר שהשתלב באליטה זו היו הנכבדים השבטיים, שמאז התנט'מאת היו רבים מהם לבעלי קרקעות ואף עקרו אל הערים הגדולות. שילוב הנכבדים השבטיים בעלי הקרקעות (רובם הגדול שיעים) בפרלמנט של עיראק היה גורם בעל חשיבות רבה בסילוק האיום השיעי השבטי על יציבותה של עיראק ועל השלטון המרכזי בה. הנכבדים השבטיים הללו היו קשורים לפטרונים מקרב פוליטיקאים חשובים בבגדד, שנוקקו להם במאבקייהם הפוליטיים ונעזרו בהם לשם חיזוק מעמדם. הנכבדים השבטיים, שיעים ברובם, והפוליטיקאים העירוניים, סונים ברובם, שאף הם היו בעלי קרקעות, היו שותפים לאינטרס השמרני. אמנם מאז המאה ה־19, בעקבות הידוק הקשר בין עיראק לכלכלת השוק העולמית, נעשתה הכלכלה השבטית פחות אוטורקית והתחזק השלטון המרכזי של המדינה, מה שהחליש את תפקידו של השבט בתור מסגרת הכרחית לבטחון הפרט. אבל בעקבות כיבוש מסופוטמיה בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה הואט התהליך הזה. הבריטים ביקשו להיעזר בנכבדים השבטיים לשם חיזוק שליטתם בדרום עיראק ומרכזה והעניקו להם סמכויות שלא היו להם בתקופת השלטון העות'מאני. המדינה העיראקית - המלך פייצל והאליטה

12. Hanna Batafu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton 1982, pp. 103-105. דיון מפורט על הקצינים הפוליטיקאים ה'שריפים' ועל המבנה החברתי של עיראק ראה שם, עמ' 319-365. כמו כן ראה את חיבורו של ד' פול: D. Pool, 'From Elite to Class: Transformation of Iraqi Leadership', *IJMES*, 1: 1 (1980), pp. 331-350

הבגדרת שביקשו לקנות את נאמנותם של המנהיגים והנכבדים השבטיים השיעים - הוסיפה לחזק את מעמדו וסייעה להשתלטותם על קרקעות שבטיים. השמירה על הסטטוס-קוו החברתי-פוליטי וגיבוש המדינה העיראקית ומוסדותיה השלטוניים היו האינטרסים הבסיסיים של אליטה שמרנית זו.

האליטה נזקקה למעמד הבינוני החדש, אנשי האפנדייה המשכילים, לשם קיום מוסדות המנהל והממשל של המדינה המודרנית וכמשקל-נגד לכוחות הצנטריפוגליים השבטיים והערתיים. לרוב הפוליטיקאים העיראקים לא היו כל פרספקטיבות ותוכניות באשר לפיתוח הכלכלי והחברתי של עיראק. כלומר, לא היה להם כל פתרון למצוקות הכלכליות והחברתיות, לא של האפנדייה ולא של השכבות העניות שהלכו והתרחבו בערים בעקבות הנהירה מן הכפר אל העיר. הסמאות הלאומניות והאידיאולוגיה הפן-ערבית היו האמצעי לגיוס תמיכת האפנדייה ולטיפוח הבסיס המלכד, על-כל-פנים לסונים ולשיעים דוברי ערבית במדינה שקיומה הבסיסי רופף. השימוש באידיאולוגיה הפן-ערבית כאמצעי במדיניות החוץ של עיראק היה מלווה בהשתרשותה של האידיאולוגיה הזאת בתודעת האפנדייה - תוצר של מערכת החינוך של עיראק ושל עליית משקלה בחיים הפוליטיים. משנות ה-20 ואילך עוצבה מערכת החינוך של עיראק ונוהלה בידי פעילים לאומנים פן-ערבים חדורים תחושת שליחות לאומנית. מנהלי מערכת החינוך ומעצבי תכניה היו סאטע אל-חצרי, האידיאולוג של התנועה הפן-ערבית, סאמי שוקת, בעל המגמות הפרו-פשיסטיות, ופאדל אל-ג'מאלי, שמילא תפקידים פוליטיים חשובים בשנות ה-30 ובשנות ה-50.¹³ במערכת החינוך העיראקית השתלבו מאז שנות ה-20 מחנכים שהיו פליטים פוליטיים מארץ-ישראל ומסוריה. שאלת ארץ-ישראל היתה בעלת משקל סמלי מיוחד בעיני המחנכים הללו, שהיו חדורי לאומנות פן-ערבית מיליטנטית.

כבר בשנות ה-20 צוין יום הצהרת בלפור בבת-ישראל כיום אבל ומחאה נגד בריטניה. בתהליך עיצוב תודעת האפנדייה בעיראק במערכת החינוך בבת-ישראל הוטמעה שאלת ארץ-ישראל בתור הזית המאבק הלאומני הפן-ערבי.¹⁴ העיסוק בשאלת ארץ-ישראל והדגשת חשיבותה הלאומנית שיוו ללאומנות האנטי-בריטית בעיראק את הממד הפן-ערבי והציגוה כמאבק משותף של האומה הערבית הסובלת מפילוג וחיבת להתלכד מול בריטניה והציונות.

בני האפנדייה המשכילים והמשכילים למחצה, בעלי התודעה הפוליטית, היו מרוכזים בבגדד, בבצרה ובמוצול ומשום כך זמינים להפגנות רחוב ולמעורבות פוליטית. הפוליטיקאים מן האליטה ביקשו לנצלם כדי לחזק את מעמדו האישי מול יריביהם וכדי להפיל את ממשלותיהם או להגן עליהן.

13. Reeva Simon, *Iraq Between the Two World Wars*, New York 1986, pp. 75-114.

14. ג'מיל חוסיין, אל-עראק; שהאדה סיאסיה 1930-1908 [עירק: עדות פוליטית], לונדון Reeva Simon, *Iraq Between the Two World Wars*; M. Eppel, *The Palestine 1987 Conflict in the History of Modern Iraq: The Dynamics of Involvement 1928-1948*, London 1994, pp. 17-29; סאטע אל-חצרי, מדיכראתי פי עיראק [זכרונות מעיראק], בירות 1968.

אליטת הנכבדים התחבטה בסתירות פנימיות. מצד אחד נזקקה לאפנדייה בתור בעלת-ברית המעוניינת לחזק את המדינה ומוסדותיה המרכזיים מול הכוחות הצנטריפוגליים השמרניים, השבטיים והעדתיים. מצד אחר היתה מעוניינת לשמר את הסטטוס-קוו החברתי והפוליטי, אינטרס שהיה משותף לה ולראשי השבטים ונכבדיהם. שאיפה זו סתרה את תהליכי המודרניזציה והשינוי, שהיה בהם לשרת את האינטרסים של האפנדייה.

סתירה אחרת היתה טמונה בעמדתם האמביוולנטית של הפוליטיקאים העיראקים כלפי בריטניה. פוליטיקאים חשובים מאנשי האליטה, כגון יאסין אל-אהאסי ורשיד עאלי, נקטו עמדות לאומניות אנטי-בריטיות לוחמניות בשאלת חוזה 1930 מפני שהגביל את עצמאותה של עיראק. עמדות אלה אמנם ביטאו את רצונם בעצמאות מלאה לעיראק, אבל נועדו גם לחזק את מעמדם בתור מנהיגים לאומיים בעיני האפנדייה. בד בבד פעלו הפוליטיקאים האלה להרגיע את בריטניה ולשמור על קשרים אישיים טובים עם השגריר הבריטי, כדי להבטיח את תמיכתה של בריטניה בעיראק מול שכנותיה החזקות ואת סיועה בשמירה על הסטטוס-קוו הפנימי במדינה לנוכח האיום השבטי, העדתי, השיעי והקורדי.

ב. ההקצנה הלאומנית בעיראק על רקע היחסים בין האליטה לנכבדי השבטים ולאפנדייה

בתקופת שלטונו חתר המלך פייצל הראשון לשתי מטרות שלעתיים סתרו זו את זו: גיבוש המדינה העיראקית בהנהגתו, ותידוש שלטונו בסוריה לאחר שהצרפתים גירשוהו ממנה ב־1920. שאיפתו לכתר של סוריה נבעה ממניעים מורכבים: א) שאיפותיו האישיות ותדמיתו העצמית כבכיר בני המשפחה ההאשמית בעלת השליחות להקים מדינה ערבית גדולה בסהר הפורה; ב) הצורך להשיג לגיטימציה למעמדו בעיראק בתור המנהיג הפן-ערבי שעתיד להביא לידי אחדות ערבית כוללת בסהר הפורה.

פייצל הראשון, שמוצאו מתג'או ושהומלך בידי הבריטים, היה זר לרוב תושבי עיראק ואף לרוב משפחות הנכבדים. הפן-ערביות היתה מרכיב בלגיטימציה שלו לפחות בעיני ה'שריפים', אנשי האפנדייה הלאומנים והנכבדים המסורתיים שקיוו ששלטונו יבטיח לעיראק עצמאות ומעמד אזורי חזק.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובזמן שלטונו קצר הימים בדמשק (1918-1920) ניהל פייצל שיחות עם אישים ציונים ואף חתם על הסכם מרחיק לכת עם חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית. בעקבות מאורעות 1929 חזר פייצל לעסוק בשאלת ארץ-ישראל.¹⁵ הצעותיו נועדו להרגיע את הרוחות בארץ-ישראל ולקדם את שאיפותיו

15. "לונדון, 'המגעים הדיפלומטיים בין התנועה הציונית והתנועה הלאומית הערבית עם סיום מלחמת העולם הראשונה', המזרח החדש, יב (1962), עמ' 212-229, N. Caplan, *Futile*; *Diplomacy*, vol. 1: *Early Arab-Zionist Negotiation Attempts, 1913-1931*, London 1983, pp. 51-64

לשלוט בסוריה. המניע להתעניינותו בארץ-ישראל היה כפול: ראשית, החשש שמא יפגעו חוסר השקט והמהומות בארץ-ישראל ברקמת היחסים בין עיראק לבריטניה, יחסים ששקד עליהם בד-בבד עם חתירתו הכנה לעצמאות מלאה לעיראק (מתוך המשך הברית עם הבריטים). שנית, רצונו להשתמש בשאלת ארץ-ישראל כמנוף לקידום שאיפתו לשלוט בסוריה. טיפוח האידיאולוגיה הפן-ערבית מתוך שאיפה לשליטה האשמית עיראקית בסוריה ובסהר הפורה היתה אפוא אמצעי של פייצל ומקורביו, גם במדיניות החוץ וגם במדיניות הפנים של עיראק.¹⁶

פייצל הראשון הצליח לתמרן בין הפוליטיקאים ובין הכוחות היריבים ולרסנם במקצת. יורשו, המלך ע'אזי (1933-1939), חסר את המעמד ואת היכולת שהיתה לאביו לרסן את הכוחות השונים. חולשתם של המלך, של השלטון המרכזי ושל כל המערכת הפוליטית גרמה להתרפת המאבקים הפנימיים בין הפוליטיקאים מקרב האליטה הבגדדית השלטת, להתחזקות התסיסה ולמרידות של השבטים השיעים במרכז עיראק ובדרומה, ולהתגברות המתח בין השיעים לסונים.

התסיסה השבטית השיעית גברה עם קבלתו ויישומו של חוק גיוס חובה לצבא. בעיני הפוליטיקאים הלאומנים בבגדד היה החוק הזה מהלך הכרחי לבניית המדינה הלאומית ולחזוק עוצמתה. השבטים השיעים, לעומת זה, ראו בחוק איום על האוטונומיה השבטית וחזוק אופיה הריכוזי והכפייטי של המדינה שהיתה בעיניהם מדינה סונית. מתיחות זו בקרב השבטים גיוונה גם מהחרפת היריבויות הבין-שבטיות בעקבות השינויים הכלכליים והחברתיים ועליית ערך הארמות.

המאבקים הפנימיים בין הפוליטיקאים של האליטה הבגדדית, שרוסנו במקצת בידי פייצל, הקצינו אחרי מותו. במוקד הוויכוח הפוליטי בבגדד עמדו היחסים בין עיראק לבריטניה והביקורת על החוזה של 1930. עוד ב-1930 התארגן גוש שנקרא 'אל-אח'א אל-וסני' של פוליטיקאים שמתחו ביקורת על החוזה הזה מפני שהגביל את עצמאותה של עיראק. בפועל היה המאבק על החוזה עם בריטניה מאבק כוחני על השלטון, שהתנהל בין פוליטיקאים מן האליטה שגייסו למאבקהם את האפנדייה ואת המוני בגדד התוססים והזמינים להפגנות ולמהומות.

הפוליטיקאים הבגדדים, אנשי האליטה הערבית-הסונית, ניצלו ואף עודדו לעתים מרידות שבטיות שיעיות, אף-על-פי שאלה אימו על גיבושה של המדינה העיראקית, כדי לנצל לצורך מאבקהם הפוליטיים בבגדד. מרידות שבטיות-שיעיות חמורות פרצו בתחילת 1935 בדרום עיראק ובמרכזה בעידודם של יאסין אל-האשמי, רשיד עאלי אל-כילאני וח'כמת סלימאן, ראשי 'אל-אח'א אל-וסני', נגד ממשלותיהם של ג'מיל אל-מ'פ'עזי ועלי ג'אודת אל-א'יובי, שהיו מקורבים לארמון ונחשבו מתונים יותר בעמדותיהם כלפי הבריטים.¹⁷

16. N. Masalha, 'Faysal's Pan Arabism', *MES*, 27 (1991), pp. 679-691.

17. Ahmad A. R. Shikarah, *Iraqi Politics 1921-41: The Interaction Between Domestic Politics and Foreign Policy*, London 1987; A. D. MacDonald, 'The Political Developments in Iraq Leading to the Rising in the Spring of 1935', *Journal of the Royal Central Asian Society*, 23 (1936), pp. 27-44.

יאסין אל-האשמי כלל בממשלתו, שהוקמה במרס 1935 בעקבות המרידות השבטיות, את אנשי 'אל-אח'א אל-וטני', בעלי התדמית והעמדות הלאומניות הלוחמניות, אבל צירף אליה גם פוליטיקאים שנחשבו לפרו-בריטים מובהקים, כגון נורי אל-סעיד שהיה שר החוץ, ומקורבו ג'עפר אל-עסכרי שמונה לשר ההגנה. צירופו של נורי אל-סעיד, האדריכל של החווה בין עיראק לבריטניה מ-1930, נועד לאותת לבריטים שלמרות ההתבטאויות הלאומניות והאנטי-בריטיות של יאסין אל-האשמי וראשי 'אל-אח'א אל-וטני', אין הממשלה מתכוונת לבטל את החווה והיא מבקשת לשתף פעולה עם בריטניה. צירופו לממשלה נועד גם למנוע היווצרות מוקד מסוכן של התנגדות והתססה נגדה.

ממשלתו של יאסין אל-האשמי נאלצה להיאבק בגל של מרידות של שבטים שיעים, יריביהם של השבטים שסייעו לאל-האשמי להגיע לראשות הממשלה. את המרידות הללו עוררו יריבי הממשלה, אנשי האליטה שהודחו מן השלטון. במאי-יוני 1936 הצליח צבא עיראק, שהיקפו גדל בעקבות חוק גיוס החובה, לדכא את המרידות הללו, והצלחתו ביטאה את השינוי ביחסי הכוחות בין המדינה לשבטים וצמצמה מאוד את תופעת המרידות השבטיות השיעיות בדרום עיראק. גם המשך התהליך של השתלטות הנכבדים על אדמות שבטיהם והשתלבותם באליטה השלטת סייע לצמצם את תופעת המרידות ולהשכיח רגיעה יחסית בקרב השבטים. מתוך לבירה התמודדה ממשלתו של יאסין אל-האשמי עם המרידות השבטיות, ואילו בבגדד עצמה טופחה אווירה לאומנית פן-ערבית בעלת מאפיינים מיליטריסטיים. בשביל לגייס את תמיכת האפנדייה הבגדדית נזקקה הממשלה לאידיאולוגיה לאומנית מודרנית. תדמיתו של יאסין אל-האשמי בתור לוחם לאומני, ותפקידה ההיסטורי של עיראק כ'פרוסיה של האומה הערבית' זכו להדגשה במערכת החינוך ובעיתונות של עיראק. האווירה הלאומנית והמיליטריסטית בבגדד הושפעה גם מן הרוחות הלאומניות והפשיסטיות שנשבו מאירופה וגם ממדיניות ממשלתו של יאסין אל-האשמי. המגמות הלאומניות הפן-ערביות ניכרו גם במדיניות הפנים וגם במדיניות החוץ של עיראק כלפי מדינות ערב האחרות. המגמות הפן-ערביות שטופחו בעיראק בידי ממשלת יאסין אל-האשמי ומדיניות החוץ הפעילה תחת דגל הפן-ערביות תרמו להתחזקות העיסוק בשאלת ארץ-ישראל בתור נושא פוליטי פנים עיראקי בעל משמעות לאומית-אידיאולוגית.

ג. ממשלות עיראק וחדירת שאלת ארץ-ישראל לפוליטיקה של עיראק

במרס 1936 יצאה לביקור בארץ-ישראל משלחת פרלמנטרית עיראקית בראשותו של יושב-ראש הפרלמנט, הפעיל הלאומני סעיד ת'אפאת. הרקע לביקור היה האווירה הלאומנית הפן-ערבית בבגדד ומדיניותה של ממשלת עיראק. בזמן ביקורם, שאורגן בידי פעיליה של מפלגת 'אל-אסתקלאל' לשעבר, קראו אנשי המשלחת לערבים הפלסטינים למרוד בבריטניה ולהיאבק בציונות. נאומיהם והצהרותיהם של האורחים העיראקים שלהבו את הרוחות בקרב הצעירים הפלסטינים והגבירו את בטחונם העצמי של פעילי 'אל-אסתקלאל', שמילאו תפקיד חשוב בין 20 ל-30 באפריל, בימים שהשבתה והמהומות המקומיות ביפו ובשכם חדלו להיות אירוע מקומי והיו לשביתה ולמרד כלל-פלסטיני.

המרד והשביתה של הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל ב-1936 העמיקו את ההכרה בחשיבותה של שאלת ארץ-ישראל וסייעו לעשותה סמל ודגל של הלאומנים הפן-ערבים. ההזדהות עם הערבים הפלסטינים היתה הביטוי המעשי של הלאומנות הפן-ערבית האנטי-בריטית בעיראק. באווירה של קיצוניות פוליטית נזקקו הפוליטיקאים והעסקנים מקרב האליטה לשאלת ארץ-ישראל כדי להוכיח את לאומנותם הפן-ערבית ולגייס את תמיכתם של צעירי האפנדייה הלאומנים.

לרבים מן הפוליטיקאים והעסקנים העיראקים היה נוח להוכיח את לאומנותם הפן-ערבית באמצעות הבעת הזדהות עם הערבים הפלסטינים ועם מאבקם בציונות, שכן הבעת תוקפנות וקיצוניות יתר בנושאים לאומניים אחרים היתה עלולה לפגוע ביחסיהם עם השגרירות הבריטית וביחסים בין עיראק לבריטניה.

השביתה והמרד בארץ-ישראל העמידו את ממשלתו של יאסין אל-האשמי ואותו עצמו במצב עדין ומורכב. ראש הממשלה ביקש לשמור על תדמיתו הלאומנית הפן-ערבית בעיני תומכיו, צעירי האפנדייה הלאומנים האנטי-בריטים, בלא להחריק את היחסים עם בריטניה, ולעודד את ההקצנה הלאומנית בלי לאבד את השליטה עליה. יאסין אל-האשמי אמנם חתר לשליטת עיראק בסוריה ובסודר הפורה, אך המניע הישיר למעורבותו בשאלת ארץ-ישראל ב-1936 היה מצבו בתוך עיראק. בדומה לרוב הפוליטיקאים בני האליטה הבגדדית, גם אל-האשמי ביסס את מעמדו על אנשי האפנדייה הלאומנית האנטי-בריטית מזה, ועל קשריו עם ראשי השבטים השמרניים מזה. אנשי האפנדייה ראו בו לוחם בלא חת נגד החוזה עם בריטניה ולמען האחידות הערבית, ובזכות התדמית הזאת זכה לכינוי 'ביסמרק של האומה הערבית'. אבל בפועל נקט כלפי בריטניה עמדה דו-ערכית. הוא חתר לביטול המגבלות שהטיל החוזה עם בריטניה על עיראק ויצר לעצמו תדמית אנטי-בריטית, אך בד בבד ראה בהמשך התמיכה הבריטית אינטרס חיוני של עיראק בשל הכוחות הצנטריפוגליים שפעלו בקרבה ובשל עוצמתן של שכנותיה. לאחר שנעשה ראש ממשלה ב-1935 לא עשה בעצם דבר לביטול החוזה, שעל ההתנגדות לו בנה את מעמדו, וחיפש דרכים לשיפור קשריו האישיים וקשריה של עיראק עם הבריטים.

בעקבות השביתה והמרד בארץ-ישראל באפריל 1936 לחצו עליו תומכיו ומעריציו הלאומנים ותבעו ממנו לנקוט עמדות אנטי-בריטיות ואנטי-ציוניות ולהעניק לערבים הפלסטינים סיוע פוליטי וצבאי. יאסין אל-האשמי היה נתון אפוא בין המצרים, בין תומכיו הלאומנים מזה והבריטים מזה. את מצוקתו הביע בשיתותיו עם שגריר בריטניה בבגדד, והוא ביקש מן הבריטים להיענות לתביעות הערבים הפלסטינים כדי להרגיע את הרוחות בארץ-ישראל, שמא יעוררו מעשי האלימות והשביתה בארץ אי-שקט והתפרצויות אנטי-בריטיות בעיראק.

יאסין אל-האשמי התאמץ אפוא לנקז את הלהט הלאומני הגואה ולהופיע כמסייע לערבים הפלסטינים בלא ליצור עימות עם הבריטים. על הרקע הזה יש לראות את יציאתו של כוח המתנדבים בפיקודו של פוזי אל-קאוקגי באוגוסט 1936 לסייע לערבים הפלסטינים.

הפוליטיקאי העיראקי הכולט ביותר שעסק בשאלת ארץ-ישראל בשנים 1936-

1939 היה נורי אל-סעיד, שר החוץ בממשלתו של יאסין אל-האשמי ב-1935-1936. נורי אל-סעיד, יריבו ואויבו של יאסין אל-האשמי בקרב האליטה השמרנית של עיראק, חתר לכינון פדרציה או איחוד עם סוריה כדי לבטא את האחדות הערבית. הוא היה שושבין החווה בין בריטניה לעיראק ב-1930 ונחשב חסיד מובהק של בריטניה. לדעתו היתה תמיכתה של בריטניה חיונית לשם השגת מסרתו בסוריה, למעמדה האזורי של עיראק ולשמירת הסטטוס-קוו החברתי-הפוליטי בתוכה.

נורי אל-סעיד חשש שמא יגבירו האירועים בארץ-ישראל את התסיסה הלאומנית האנטי-בריטית בעיראק, וזו תפגע ביחסי עיראק עם בריטניה, ביציבות הפנימית בעיראק, במעמדה של האליטה השלטת, ובמעמדו האישי, בתור פוליטיקאי חסיד הברית עם בריטניה. עם זה שאף לנצל את שאלת ארץ-ישראל כמנוף לקידום חזונו בדבר הקמת פדרציה או איחוד ערבי בסהר הפורה בשליטת עיראק, ולמלא תפקיד מפתח בהקמתו של איחוד שכזה. באמצעות נסיונות התיווך בין הערבים הפלסטינים ליהודים ולבריטים ביקש נורי להוכיח לבריטניה שהוא המדינאי העיראקי הראשון במעלה, שחשיבותו חורגת מתחומי עיראק.¹⁸

ביוני 1936 נפגש נורי עם חיים וייצמן וניסה לשכנעו להסכים להפסקה זמנית של עליית יהודים לארץ-ישראל כדי לאפשר לוועד הערבי העליון להורות על הפסקת השביתה והמהומות, בתור בסיס לתחילת פעולתה של ועדת החקירה הבריטית ולמאמצים למצוא פתרון כולל לשאלת ארץ-ישראל. בסוף אוגוסט עשה נורי עוד נסיון תיווך, הפעם בין הוועד הערבי העליון לבריטים. מאמציו אלה זכו לעידוד של דיפלומטים בריטים בבגדד ושל ווקופ (Wachaupe), הנציב העליון בארץ-ישראל, שבדרך זו קיווה להביא לידי סיום השביתה בלא שימוש בכוח, כפי שתבעו אנשי הצבא.

בתחילת ספטמבר החליטה ממשלת בריטניה להפסיק את מאמצי התיווך של נורי אל-סעיד, בשל כמה וכמה סיבות: נוקשותו של הוועד הערבי העליון, שהתקשה להגמיש את דרישותיו כתנאי להפסקת השביתה והמהומות (הוועד דרש את הפסקת העלייה, הפסקת מכירת קרקעות ליהודים והבטחה להקים מועצה מחוקקת שיובטח בה רוב ערבי); מחאות נציגיו של אבן סעוד, שהודאג מתמיכתם של הבריטים בפעולותיו של המדינאי העיראקי בארץ-ישראל; ולחציו של משרד המלחמה הבריטי, שביקש לשים קץ במהירות לאי-השקט בארץ-ישראל.

השביתה והמהומות פסקו ב-13 באוקטובר בעקבות איגרת של מלכי ערב, שעל-פיה יפעלו המלכים אצל בריטניה וילחצו עליה למלא את תביעותיהם של הפלסטינים. האיגרת נשלחה בהסכמתה של בריטניה וביטאה עלייה בדרגת מחויבותן של מדינות ערב לשאלת ארץ-ישראל ותמורה במדיניות בריטניה, שמשמעה סוף להפרדה בין שאלת ארץ-ישראל לסוגיות אחרות הקשורות ביחסים שבין בריטניה לערבים, ונכונות להיעזר במדינות ערב ולעודד את מעורבותן לשם פתרון שאלת ארץ-ישראל. ב-29 באוקטובר 1936 התחוללה בעיראק הפיכה צבאית בראשותו של סגן

18. M. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq*, pp. 30-49.

הרמטכ"ל פֶּכֶר צֶדְקִי, שהביאה לידי נפילת הממשלה הלאומנית הפן-ערבית של יאסין אל-האשמִי ולהקמת ממשלה בראשותו של חכמת סלימאן. שלא כקודמתה, הממשלה החדשה היתה בעלת מגמות לאומניות טריטוריאליות עיראקיות. אנשי הממשל החדש השתייכו רובם, כקודמיהם, לאלִיטת משפחות הנכבדים, אבל ניכר ביניהם מספר הפוליטיקאים השיעים והקורדים. בממשלה השתתפה גם קבוצת 'אל-אהאלי' בראשותו של כאמל אל-צ'אדרצ'י, שהיתה בעלת אידיאולוגיה סוציאליסטית פביאנית מתונה ודגלה בהאצת המודרניזציה, ביעור הבערות, תיעוש ואף בחלוקת אדמות המדינה לאיכרים, כלומר ברפורמה אגררית מתונה.¹⁹ כאמל אל-צ'אדרצ'י, מבעלי הקרקעות הגדולים בעיראק, היה שר הכלכלה בממשלתו של חכמת סלימאן.

זו היתה הראשונה בשרשרת ההפיכות הצבאיות שהתחוללו בעיראק בשנים 1936-1941 (את כל ההפיכות הבאות ביצעה קבוצת קצינים בעלי השקפות לאומניות פן-ערביות קיצוניות, שלא כבכר צדקי). הרקע להפיכה בראשותו של בכר צדקי היה התחזקותו של הצבא בעקבות הפעלת חוק גיוס חובה מאז 1934, עליית יוקרתם של מפקדי הצבא בשל התפקיד החשוב שנועד לצבא בדיכוי המרידות השבטיות, והתחזקות המגמות הלאומניות המיליטנטיות בקרב האפנדייה, מגמות שטופחו בידי מערכת החינוך. הצבא נעשה אפוא הכוח החזק בעיראק על רקע חולשת הנסיס החברתי של המערכת הפרלמנטרית-התחוקתית וחולשתן של המסגרות האזרחיות: המפלגות הפוליטיות, איגודי העובדים, העיתונות החופשית וכיוצא באלה.

חכמת סלימאן שאף לספח את הזהות הלאומית העיראקית הטריטוריאלית ואת האינטרסים של עיראק ולדחוק הצדה, אם כי לא לזנוח, את האידיאולוגיה הפן-ערבית. מדיניות החוץ שלו הדגישה את הידוק היחסים והגברת שיתוף הפעולה של עיראק עם שכנותיה הלא-ערביות, טורקיה ואירן.

בשאלת ארץ-ישראל נקטו חכמת סלימאן ואחדים מאנשי ממשלו גישה אוהדת כלפי התנועה הציונית. בפברואר 1937 הוזמנו לבקר בעיראק שני אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אליהו אפשטיין (אילת) ואליהו ששון. בשיחותיהם עם האורחים ביטאו אנשי הממשל רצון לשתף פעולה עם התנועה הציונית. כאמל אל-צ'אדרצ'י, שכאמור ראה בפיתוח ובמודרניזציה מהירים של עיראק מטרה ראשונה במעלה, ביקש ללמוד מנסיונה של הסתדרות העובדים בארץ-ישראל על הפיתוח החקלאי והקואופרציה. חכמת סלימאן קיווה שקשריו עם הציונים יסייעו לו להפיג את הסתייגותם וחשדנותם של הבריטים כלפי ממשלתו – הבריטים חשדו באיש החזק, בכר צדקי, בשל אהדתו לגרמניה. הסתייגותם של הפקידים הבריטים נבעה גם

19. א' בארי, הקצונה והשלטון בעולם הערבי, מרחביה 1966, עמ' 20-26; Mohammad Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, London 1982, pp. 121-149. על קבוצת 'אל-אהאלי' ראה: כאמל אל-צ'אדרצ'י, מדינאות כאמל אל-צ'אדרצ'י ותארוח' אל-חזב אל-וּטְנִי אל-דְמוֹקְרַטִי [זכרונות כאמל אל-צ'אדרצ'י: היסטוריה של המפלגה הלאומית הדמוקרטית], ביירות-דאר אל-סלִיעָה 1970, עמ' 19-52; פואד חוסיין אל-זוכיל, גימיעת אל-אהאלי פי אל-עראק [אגודת אל-אהאלי בעיראק], בגדד 1986; M. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq*, pp. 50-66

מהתחזקות המגמה שראתה בתנועה הפן-ערבית את הגורם שעל בריטניה לקנות את אמונו. ממשלת בכר צדקי הצטיירה אפוא כבעלת נטיות מנוגדות למגמה הפן-ערבית השלטת בעולם הערבי.

מיד עם הקמתה נקלעה ממשלתו של חכמת סלימאן למתקפה קשה מצד הפוליטיקאים המודחים. הללו האשימו אותה שהיא אנטי-לאומית, בדלנית, קורדית-טורקית. יריביה האשימו אותה בכפירה באסלאם והזהירו את נכבדי השבטים - בעלי הקרקעות - מפני הממשלה הקומוניסטית הכופרת שאומרת לנשלם מאדמותיהם. בקרב אנשי האפנדייה בעלי ההשקפות הלאומניות הפן-ערביות גברה ההתנגדות לממשלה גם בגלל תרמיתה הלא-לאומית וגם בגלל המסע לביעור השחיתות בקרב הפקידות והמנגנונים הממשלתיים, מקור פרנסתם של רבים מאנשי השכבה הזאת. עמדתה הפרגמטית המתונה של הממשלה בשאלת ארץ-ישראל לא תרמה להיווק מעמדה בעיני אנשי האפנדייה, שרבים מהם ראו בשאלת ארץ-ישראל נושא בעל משמעות אידיאולוגית.

כבר באביב 1937, משגברו הלחצים החיצוניים והקשיים הפנימיים של הממשלה ואנשי 'אל-אהאלי' פרשו ממנה, שינתה הממשלה את עמדותיה בשאלת ארץ-ישראל. באמצעות הקצנה מופגנת של העמדות בשאלה זו ביקש חכמת סלימאן לשקם את התדמית הלאומנית הפן-ערבית של ממשלתו בעיני הלאומנים.

במאמץ גואש לזכות ביוקרה פן-ערבית ביקשה הממשלה לנצל את פרסום דוח ועדת פיל בקיץ 1937 ונקטה קו קיצוני של שלילת תוכנית החלוקה. נציג עיראק בחבר הלאומים נשא גאום תקיף ביותר בגנות התוכנית. ממשלת חכמת סלימאן אמנם זכתה לשבחים על עמדתה זו, אך יריביה הוסיפו לחתור להפלתה. הבריטים עודדו את פעילותם של החוגים הלאומנים הפן-ערבים ושאפו להפיל את משטרו בשל חששותיהם הגוברים והולכים מפני כוונותיו של בכר צדקי לפנות אל גרמניה הנאצית כדי להשיג נשק. באוגוסט 1937 נרצח בכר צדקי בעת הפיכה צבאית שביצעה קבוצה של קציני צבא לאומנים פן-ערבים, וממשלתו של חכמת סלימאן התפטרה. מאמציו של חכמת סלימאן להשיג אמינות באמצעות נקיטת עמדה לאומנית קיצונית בשאלת ארץ-ישראל לא הועילו לו, למרות משקלה הרב של שאלה זו באקלים הפוליטי והאידיאולוגי בעיראק.

הפוליטיקאים והכוחות הפוליטיים (כאמל אל-צ'אדרצי, קבוצת 'אל-אהאלי') שהדגישו את הצורך בהאצת הפיתוח הכלכלי של עיראק, במודרניזציה חברתית-פוליטית ובאינטגרציה כלכלית אזורית, וראו בשיתוף פעולה עם היישוב היהודי בארץ-ישראל ועם התנועה הציונית מנוף להשגת המטרות האלה, היו חלשים לעומת המגמות השמרניות השליטות בקרב אליטת הנכבדים ולעומת האידיאולוגיה הפן-ערבית השולטת בכיפה, שהציגה את המאבק בציונות כסמל וכדגל, כמנוף להשגת המטרות הלאומיות הערביות.

בשנים 1936-1939 היתה שאלת ארץ-ישראל לדגלם וסמלם של הלאומנים הפן-ערבים. ההזדהות עם הערבים הפלסטינים, ההשתתפות בהפגנות והחתימה על עצומות בשאלת ארץ-ישראל היו לאבן הבוחן של לאומנותם הפן-ערבית של עסקנים

ופוליטיקאים בגדד. ב־1937-1941 התבלטה קבוצה של שבעה קצינים בעלי השקפות לאומניות פן־ערביות ונסיות אנטי־בריטיות והיתה למרכז הכוח בעיראק. ב־1940, לאחר שהתפלגה ושלושה מחבריה פרשו, החלו לכנות את הקבוצה בשם 'הריבוע המוזהב'. הממשלות האזרחיות שקמו ונפלו לרצונה של הקבוצה הזאת התבססו על הפוליטיקאים הוותיקים, בני האליטה השמרנית השלטת, ונקטו עמדות קיצוניות בשאלת ארץ־ישראל כדי לבטא את נאמנותן הלאומנית. ממשלתו של ג'מיל אל־מדפעי (אוגוסט 1937-דצמבר 1938) ניסתה למתן את המגמות האנטי־בריטיות המקצינות בעיראק, ושר החוץ שלה, תופיק אל־סַ'נַ'ידי, חיפש דרכים לפתרון שאלת ארץ־ישראל כדי שזו תחדל להיות גורם להגברת התסיסה האנטי־בריטית בעיראק. אחרי עוד הפיכה שבה הופלה ממשלתו של ג'מיל אל־מדפעי חזר גורי אל־סַ'עיד לראשות הממשלה בסיועם של הקצינים הלאומנים. בתקופת כהונתו (ינואר 1939-מרס 1940) ביקש גורי לשכנע את בריטניה להראות נכונות להיענות לתביעות הערבים בשאלת ארץ־ישראל, כדי לשכנע את הקצינים הלאומנים ואת הלאומנים אנשי האפנדייה שרק שיתוף פעולה עם בריטניה יסייע לערבים להגשים את מטרותיהם הלאומיות.²⁰ ב־1939, בעת שפרסמה בריטניה את 'הספר הלבן', בלטה ברחוב ההשפעה של העמדות הלאומניות הפן־ערביות של הקצינים בראשותו של צלאח אל־דין אל־צַ'בַ'אע'י ושל האווירה הלאומנית האנטי־בריטית ששררה בקרב האפנדייה.

ראש הממשלה גורי אל־סַ'עיד ראה ב'ספר הלבן' הישג חשוב לערבים, אך בשל האווירה הלאומנית ששררה ברחוב גאלץ להודיע בפרלמנט שממשלתו דוחה אותו ונשא נאום אנטי־ציוני קיצוני (לאחר מכן, בשנים 1942-1947, חזר גורי אל־סַ'עיד וטען ש'הספר הלבן' של 1939 הוא הבסיס הטוב ביותר, מבחינתם של הערבים, לפתרון שאלת ארץ־ישראל).

ארבעת ראשי הממשלה העיראקים בשנים 1935-1940 - יאסין אל־האשמי, חכמת סלימאן, ג'מיל אל־מדפעי וגורי אל־סַ'עיד - שיקפו בהתנהגותם את מצבם של הפוליטיקאים העיראקים, שפעלו באווירה פוליטית קיצונית ואימצו להם את שאלת ארץ־ישראל בבחינת סמלם ודגלם הלאומני. בסמאות הלאומניות הפן־ערביות ובעמדות הקיצוניות שנקטו, הם תרמו, כמו ידיהם, להתרפתה של האווירה הזאת ולהעמקת המחויבות לשאלת ארץ־ישראל. בעיני צעירי האפנדייה והקצונה (הבכירים שבקצונה עדיין שריפים, הוטרם - 'אפנדייה במדים') היתה בריטניה האויב והכובש, והמרד הערבי־פלסטיני בארץ־ישראל - חוות של ממש וסמלו של המאבק הערבי הכולל נגד בריטניה, נגד הציונות ונגד המערב. הפוליטיקאים העיראקים מאנשי האליטה ביקשו לשמור על הסטטוס־קו החברתי־הפוליטי, שעמד בסתירה לצורך בשינויים בסיסיים לשם פתרון בעיות העוני המשוע של רוב תושבי עיראק, וכדי לתת מענה למצוקות האפנדייה. הפוליטיקאים הללו היו שבויים אפוא במעגל הקסמים של סמאותיהם הלאומניות, שהיו בבחינת מס שפתיים לשאלת ארץ־ישראל וגדרשו

20. M. Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, pp. 150-166.

להם לשם גיוס תמיכת האפנדייה, אבל יצרו אווירה לאומנית קיצונית, וזו מצדה העמיקה בעל כורחם את מחויבותם ללאומנות הקיצונית.

התנועה הלאומית בסוריה והמרד בארץ־ישראל ב־1936

א. הרקע לתהליכי השינוי וההקצנה בסוריה

התנאים החברתיים והפוליטיים ששררו בסוריה בשנות ה־30 היו שונים במידה רבה מאלה ששררו בעיראק. השוני מקורו בתנאים הגאופוליטיים בשתי הארצות, בהתפתחות ההיסטורית מאז עליית האסלאם ואף קודם לכן, ובהבדלים שבין מועד תחילתם, קצבם ועומקם של תהליכי המודרניזציה והחשיפה למערב מתחילת המאה ה־19 ואילך. בתקופת הרפורמות והמודרניזציה באימפריה העות'מאנית נחשפה סוריה להשפעות מערביות ביתר עומק ואינטנסיביות מעיראק, ותהליכי השינויים החברתיים התפתחו בה בקצב מהיר יותר ובהיקף נרחב יותר.

התערורות הלאומיות והמודעות הפוליטית המודרנית בוילאייטים של סוריה הקדימה את הוילאייטים של עיראק (אבל גם בסוריה היו המגמות הלאומיות המודרניות עד מלחמת העולם הראשונה חלשות לעומת הכוחות, הזוויות והנאמנויות האזוריות, השבטיות, העדתיות והמשפחתיות, שעדיין שמרו על כוחן למרות הכרסום במעמדן).

התהליכים של התחזקות האליטות – משפחות הנכבדים המסורתיות, שמקצתן היו לבעלות קרקעות – בערי סוריה והשתלבותן בבירוקרטיה העות'מאנית במהלך רפורמות התנטימאת ובשלהי המאה ה־19 לא היו מלווים בחיזוק הזיקות הכלל־סוריות. אמנם בקרב המשכילים המתמערבים, בעיקר הנוצרים, הופיעו מגמות לאומיות סוריות וסוריות־ערביות, אבל ככלל, עד תום מלחמת העולם הראשונה לא התקיימו אלא זיקות וקשרים רופפים בין אזורים ובין קבוצות אוכלוסייה שונות.

אחרי חיסול המדינה הערבית־הסורית בראשותו של פייצל ההאשמי וכיבוש סוריה בידי הצרפתים ב־1920 החל תהליך של השתלבות משפחות אליטת הנכבדים בשלטון הצרפתי ושל חידוש מעמדן המסורתי של משפחות הנכבדים בחברה ובכלכלה. בד־בבד החלו הצעירים המשכילים בני משפחות הנכבדים לטפח שאיפות בעלות אופי לאומני לאחדות סוריה ולעצמאותה.

שלא כמו הבריטים, שכוננו בעיראק מדינה ריכוזית מלוכדת שבמרכזה אליטה ערבית־סונית בעיקרה ובראשה המלך פייצל הראשון והשושלת ההאשמית, שנשאה את דגל הלאומיות הערבית – השלטון הצרפתי חילק את סוריה לאזורי שליטה נפרדים ('מדינת דמשק', 'מדינת חלב', חבל העלווים, ג'בל דרוז, 'חבל אלכסנדרטה') ופעל נגד מגמות האיחוד והאינטגרציה למדינה לאומית מאוחדת. השלטון הצרפתי, שהיה בעל מאפיינים קולוניאליים נוקשים, ראה בתנועה הלאומית בסוריה ובתנועה הלאומית הערבית בכלל גורם מלאכותי הסותר את האינטרסים של צרפת (גם לאחר שחל האיחוד בין 'מדינת דמשק' ל'מדינת חלב' ב־1923 המשיכו הצרפתים במדיניותם נגד אינטגרציה בין האזורים והעדות בסוריה).

המרד נגד הצרפתים (1925-1927), שפרץ ביוזמת הדרוזים, היה תגובה עממית ספונטנית על גישותיו הקולוניאליות הנוקשות של השלטון הצרפתי ומאמצי לחולל שינויים חברתיים ותרבותיים. כמו כן היה המרד תוצאה של מערכת היחסים שנקמו בין הדרוזים לצרפתים בג'בל דרוו. המרד התפשט ברחבי סוריה, והצרפתים דיכאו אותו באכזריות. בשל המרד האלים וכשלונו התחזקה שאיפתם של הפוליטיקאים הלאומנים להשיג עצמאות ואחדות לסוריה בדרך של משא-ומתן והידברות עם צרפת.

לאחר שדעך המרד ב-1927 התארגנו רוב הפעילים הלאומנים בסוריה במסגרת 'הגוש הלאומי' ('אל-ח'תלה אל-וטיניה'). 'הגוש הלאומי' לא היה מפלגה במובן המודרני, אלא התארגנות של פוליטיקאים חשובים מקרב אליטת הנכבדים שעמדו בראש המאבק לעצמאות סוריה וביקשו לשלוט בה. התארגנות זו ביטאה את המחלוקת בקרב 'האליטות הסוריות', בין 'המתונים' ששיתפו פעולה עם הצרפתים מאז 1920 לבין הלאומנים שביקשו להשיג בהקדם את האחדות בסוריה ואת עצמאותה. כמעט כל הפוליטיקאים החשובים בגוש היו בני משפחות הנכבדים המסורתיות מדמשק ומחלב, ומקצתם גם מח'מא' ומחומס. רבים מהם היו בני הענפים הצדדיים של משפחות הנכבדים, ובני משפחות נכבדים מן השורה השנייה, שהפעילות הפוליטית הלאומית הייתה להם פיצוי על מעמדם בין משפחות הנכבדים. בדמשק נחלש מעמדם של רבים מן הפוליטיקאים האלה לאחר שעקרו מן השכונות המסורתיות שבהן בנו את מעמדם, ועברו לשכונות חדשות ומודרניות. כדי להוסיף ולשמור על השפעתם בשכונות המסורתיות נזקקו הפוליטיקאים האלה ל'אבדאית' - 'האנשים החזקים', בריזנים בעלי אגרוף שהיו מנהיגים מקומיים עממיים ושימשו מעין 'קליינטים' של הפוליטיקאים מקרב משפחות הנכבדים.²¹

בשנות ה-20 צמח בסוריה מעמד בינוני חדש, תוצר בתי-הספר התיכוניים המודרניים, האוניברסיטאות בלבנון, ואוניברסיטת דמשק אשר החלה להתרחב בשנות ה-30. השכבה הזאת, שהיתה בעלת מודעות פוליטית ונסיות רדיקליות, התרחבה בהתמדה ונעשתה גורם בעל משקל בזירה הפוליטית הסורית. היא גרמה להקצנה לאומנית ולהופעתם של ארגונים רדיקליים, ולחזיון הלאומנות הערבית בתגובה על חולשתה של ההנהגה הלאומנית הסורית.

אמנם בין מנהיגי הגוש היו גם תעשיינים, ובערים דמשק וחלב היתה התפתחות תעשייתית ניכרת, אבל תחומי התיעוש והפיתוח הכלכלי היו כפופים למאבק לעצמאות ולאינטרס הראשון במעלה של האליטה - השמירה על הסטטוס-קוו החברתי. המערכות הפוליטיות בסוריה התנהלו במישור הלאומני, ואילו ענייני החברה והכלכלה הוסיפו להיות שוליים. השמרנות החברתית הכללית הוסיפה להיות הקו המאפיין העיקרי של אליטת הנכבדים, שמקרבה יצאו הפוליטיקאים ראשי 'הגוש הלאומי', אף-על-פי שלאחדים מהם היה עניין בפיתוח ובתיעוש.

21. המחקר הטוב ביותר על המאבק הפוליטי-החברתי בסוריה בשנות ה-20 וה-30 ראה: P. S. Khoury, *Syria and the French Mandate*, Princeton 1987

בשל אופיה החברתי נמנעה הנהגת 'הגוש הלאומי' מהפעלת ההמונים העירוניים, מחשש מפני התפרצויות אלימות ואובדן שליטה. בשנים 1927-1933 ביקשה כאמור הנהגת הגוש להשיג את אחדותה ועצמאותה של סוריה בדרך של הידברות עם צרפת, ועל כן לא הרבתה להתעניין בנעשה בארצות ערב השכנות. המטרות הסטריאליטיות של סוריה ('וסניה') היו חשובות יותר מרעיונות האחדות הערבית, והללו נדחקו לשוליים. סייעו לכך התחזקות השאיפה לכונן משטר רפובליקני בסוריה, ורגשות הניכור כלפי האשמים (המלך פייצל בעיראק והאמיר עבדאללה בעבר-הירדן), נושאי דגל הערביות והאחדות הערבית, ששאפו להחזיר את סוריה לידי השלטון ההאשמי. אמנם בין הפעילים והפוליטיקאים הלאומנים בסוריה היו לפייצל ולהאשמים תומכים שקיבלו סיוע כספי, אך הבולטים שבהם מצאו את עצמם בגלות בעקבות מרד 1925-1927.

ב-1930 נכשלו נסיונות ההידברות בין הסורים לצרפתים והגיעו למבוי סתום. עוד מאמץ לחדש את ההידברות נכשל ב-1933. כשלון המשא-ומתן על עצמאותה ואחדותה של סוריה עורר את הנהגת הגוש הלאומי להדגיש את המשמעות הפן-ערבית של מאבקה של סוריה נגד צרפת. בדרך זו ביקשו ראשי הגוש לגייס תמיכה בעמדותיהם מחוץ לסוריה וללחוץ על צרפת. להתחזקות זו של המגמות הפן-ערביות סייעה גם פעילותם המוגברת של פעילים ופוליטיקאים שצידדו בשליטים ההאשמים. הללו קיבלו עידוד וסיוע מפייצל הראשון מלך עיראק, שבשלהי שנות ה-20, ובעיקר אחרי חתימת החוזה בין עיראק לבריטניה ב-1930, הגביר את מאמציו לחדש את שלטונו בסוריה תחת דגל הפן-ערביות. כשלונם של מנהיגי הגוש להשיג עצמאות ואחדות עורר תסיסה נגדם בקרב צעירי האפנדייה ואף בקרב בני משפחות הנכבדים בעלות ההשקפות הלאומניות. ההקצנה בקרב האפנדייה והשכבות העירוניות העממיות ובמערכת הפוליטית היתה אפוא תוצאה של האכזבה מכשלון המאבק לאחדותה ועצמאותה של סוריה, של העמקת המצוקה הכלכלית, ושל החרפת המתחים החברתיים, כמפורט להלן:

א. התרחבות המעמד הבינוני החדש המתמערב - האפנדייה - שנעשה גורם פוליטי לראשונה בשנות ה-30. ביטויה הפוליטי של האפנדייה היה לאומנות רדיקלית. שלא כמו בעיראק, שמוסדות הממשל והמנהל שהוקמו בה בשנות ה-20 קלטו את בוגרי בתי-הספר ושילבו אותם בבירוקרטיה ובשירותים הממשלתיים, בסוריה מנעו הצרפתים הקמת מוסדות מדינה. בשל היקפם המצומצם של מוסדות המנהל סבלה האפנדייה בסוריה מקשיי תעסוקה.

ב. התרחבותן של השכבות העממיות העירוניות בעקבות הנהירה מן הכפר אל העיר. תהליך העיור גרם להתערערותן של המסגרות החברתיות המסורתיות שהיוו את הבסיס שעליו נבנו מעמדם והשפעתם של משפחות הנכבדים ושל הפוליטיקאים שיצאו מהן. רבים מן הפוליטיקאים הללו עקרו מן השכונות המסורתיות לאזורי מגורים מודרניים וקיפחו כך מקצת השפעתם.²²

P. S. Khoury, 'Syrian Urban Politics in Transition: The Quarters of Damascus During the French Mandate', *IJMES*, 16 (1984)

ג. העמקת המצוקה הכלכלית של השכבות העממיות והמעמד הבינוני המסורתי בשל הפגיעה בענפי המסחר והמלאכה המקומיים המסורתיים. הגורמים לפגיעה זו היו היבוא הזול של מוצרי תעשייה מאירופה, צמצום היצוא ופגעי טבע.

בשנים 1929-1935 נקלע המשק הסורי למשבר עמוק. המשבר הכלכלי העולמי ב-1929 ושנות השפל שלאחריו פגעו קשה ביצוא של סוריה והחריפו את הגירעון המסחרי שלה. גם ירידת ערך המטבע הצרפתי פגעה בכלכלת סוריה. ההיצף המתמשך במוצרי תעשייה זולים והבדלי המיסוי במכסים בין סוריה לשכנותיה, שהיו בשלטון בריטניה או בהשפעתה, פגעו במסחר ובענפי ייצור. שנות בצורת רצופות ופגעי טבע אחרים והרעת תנאי הסחר של מוצרי החקלאות פגעו קשה בכלכלה הכפרית ובייצור המזון. המשבר הזה גרם לאבטלה של 15 עד 20 אחוזים מכוח העבודה, לירידה ברמת החיים של השכבות העממיות ולהתרוששותו והיחלשותו של המעמד הבינוני המסורתי של סוחרים ובעלי מלאכה קטנים בערים. כאמור, היחלשות המעמד הזה והתגברות תהליך העיור של האוכלוסייה הכפרית והשבטית גרמו להתערערות המסגרות החברתיות השכונתיות המסורתיות.²³

בקרב הלאומנים הצעירים, שהיו מבני המעמד הבינוני החדש, האפנדייה, ומבני שכבת האליטה המתמערבים שביקשו לשמור על מעמדם, שררו אפוא תסיסה חברתית ופוליטית ומורת-רוח ממתנינותם של ראשי הגוש הלאומי. תסיסה זו היתה הרקע להתארגנותם של ארגונים לאומניים רדיקליים.

עוד בסוף שנות ה-20 הוקם הארגון 'אל-שבאב אל-וטני' ('הנוער הפטריוטי'), שבין מקימיו היה פח'די אל-בארודי, מראשי הגוש הלאומי. ב-1933 הוקם ארגון רדיקלי אחר, 'עצבת אל-עמל אל-קומי' ('ליגת הפעולה הלאומית'), שמנהיגה היה שפ'רי אל-ק'ות'לי, מצעירי המנהיגים של הגוש הלאומי.²⁴ הארגונים האלה ביטאו את מורת-הרוח של אנשי האפנדייה מעמדת החולשה של סוריה כלפי צרפת וממנהיגי הגוש הלאומי. אבל הם גם נוצלו בידי פעילים רדיקלים וצעירים יותר של הגוש הלאומי לשם ביסוס מעמדם בגוש.

הטרמינולוגיה השונה בשמותיהם של שני הארגונים האלה מעידה על הבדל של ממש ביניהם. המושגים 'וטן' (מולדת) ו'וטני' (במובן פטריוטי-טריטוריאלי) עדיין משקפים את המאבק הסורי הייחודי ואת הטריטוריאליזם הסורי שאפיין את מדיניות הגוש הלאומי ואת האווירה האידיאולוגית בסוריה בשנות ה-20. ואילו המושג 'קומי' (לאומי) משקף תמורה במגמות הפוליטיות בסוריה והדגשת הלאומיות הערבית הכוללת: המושגים 'קום' ו'קומיה' מציינים 'לאום' ו'לאומיות' במשמעות אתנית, לשונית והיסטורית. (זרם אידיאולוגי-פוליטי אחר שהופיע בזירה הסורית והלבנונית

23. על המצב הכלכלי החמור בסוריה במחצית הראשונה של שנות ה-30 ראה: Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden 1964, pp. 230-231; E. Epstein, 'Notes from a Paper on Present Conditions in the Hauran', *Journal of the Royal Central Asian Society*, 23 (1936), pp. 612-613; P.

S. Khoury, *Syria and the French Mandate*, pp. 197-401

24. P. S. Khoury, *ibid.*, pp. 479-481, 535-562

בתחילת שנות ה־30 הוא המפלגה הסוציאליסטית הסורית [PPS] בעלת האידיאולוגיה הפן-סורית, שאימצה סמלים ותפיסות פשיסטיות ואף סיגלה לה סממנים נאציים. על רקע החרפה נוספת במתיחות הפוליטית בסוריה בחורף 1935–1936 הוקמו ארגוני נוער צבאיים למחצה, בעלי מאפיינים לאומניים פשיסטיים. פחרי אל-בארודי ופעילים אחרים של הגוש הלאומי הקימו את 'קמצאן אל-ת'רד'ין' (יחולצות הברזל), ואנשי ליגת הפעולה הלאומית הקימו את תנועת 'אשבאל אל-ערובה' (גורי הערביות). הארגונים הללו קמו בהשפעת תהליך ההקצנה בקרב האפנדייה ובהשפעת התסיסה ששררה בקרב השכבות העניות, והם ביטאו לפרקים ביקורת חריפה על הנהגת הגוש הלאומי, אם כי היו עסקנים ופוליטיקאים צעירים ושפתנים מאנשי הגוש שהשכילו לרתום אותם לצורכיהם, לשם ביסוס מעמד הפוליטי. אבל למרות השימוש המניפולטיבי הזה של הפוליטיקאים בארגונים ובתנועות הרדיקליות לא היתה להם אלא שליטה מוגבלת במגמות האלה, שנבעו מתסכולים חברתיים ופוליטיים.

מראשית שנות ה־30 גברה גם פעילותן של קבוצות אסלאמיות קיצוניות בקרב השכבות העממיות. גם את הפעילות הזאת ביקשו הפוליטיקאים מאנשי האליטה לנצל למטרותיהם, אבל גם כאן היתה שליטתם מוגבלת בלבד. התחזקות המגמות הלאומניות הפן-ערביות בקרב האפנדייה, והתחזקות המגמות האסלאמיות הרדיקליות בקרב השכבות העממיות, הגבירו את העניין בנעשה בארץ-ישראל ואת ההזדהות עם הערבים הפלסטינים, והמאבק בארץ-ישראל נתפס כעוד חזית של המאבק הלאומי הערבי או האסלאמי.

ב. ההנהגה הלאומית בסוריה והמרד בארץ-ישראל בשבי סתירות חברתיות ופוליטיות

המגעים בין התנועה הציונית לפעילים ולפוליטיקאים לאומנים ברמשך החלו עוד ערב מלחמת העולם הראשונה, עם ראשית הופעתה של התודעה הלאומית הערבית והערבית-סורית. אחרי המלחמה ובשנות ה־20 התקיימו מפעם לפעם מגעים ופגישות בין פעילים ציונים ללאומנים סורים. העיתונות הסורית היתה רגישה לנעשה בארץ-ישראל וביטאה לעתים הזדהות עם הערבים הפלסטינים.²⁵

בשל השביתה והמרד של הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל הועמדו ראשי הגוש הלאומי במצב לא נוח. הידיעות מארץ-ישראל עוררו הדים והזדהות בקרב האפנדייה ובחוגים האסלאמיים. תנועה אסלאמית אחת – 'ג'מיעת אל-הדאיה אל-אסלאמיה' ('אגודת ההדרכה האסלאמית') פתחה בפעילות נמרצת ובהפצת כרוזים.²⁶ התחזקות התסיסה הלאומנית האסלאמית לא עלתה בקנה אחד עם האינטרס של ראשי הגוש

25. P. S. Khoury, 'Divided Loyalties? Syria and the Palestine Question 1919-1939', *MES*, 21 (1985).

26. "פורת, ממהומות למרידה, עמ' 247.

הלאומי, שביקשו להרגיע את הרוחות ולהבליט את שליטתם בסוריה כדי לנהל משאומתן עם צרפת, שמדיניותה השתנתה.²⁷

התפנית במדיניותה של צרפת אירעה עם עלייתה לשלטון של קואליציית החזית העממית בראשותו של הסוציאליסט לאון בלום. עתה היתה צרפת מעוניינת בהסכם חוזי עם סוריה שיספק את תביעות העצמאות והאחדות שלה, ולשם כך פתחה במשאומתן עם הלאומנים הסורים. התמורה בעמדותיה של צרפת נתפסה כנצחונה של הנהגת הגוש הלאומי ופרי המאבק האנטי-צרפתי שהנהיגה, ובעיקר גל השביתות והמהומות של חורף 1935-1936.

תסיסה לאומנית אנטי-בריטית סתרה גם את האינטרס של הנהגת הגוש הלאומי, שביקשה להבטיח את תמיכת בריטניה. לשביתה בארץ-ישראל היו השפעות שליליות על האינטרסים של רבים מסוחרי דמשק, שהיו מתומכי הגוש או קליינטים של פוליטיקאים חשובים שלו. כמה תעשיינים סורים אמנם יצאו נשכרים מן החרם על הסחורות היהודיות מארץ-ישראל, אבל רבים אחרים שסחרו עם ארץ-ישראל נפגעו, ובהם שכרי אל-קתלי עצמו, שהיה ממקימי תעשיית המזון המודרנית וקתלי שאף לתדור לשוק היהודי, וב-1935 אף ביקר לשם כך בארץ-ישראל. רבים מראשי הגוש הלאומי בדמשק ומן הסוחרים הבינוניים שסחרו עם ארץ-ישראל היו מעוניינים אפוא בהרגעת הרוחות בארץ-ישראל.

במחצית השנייה של שנת 1936 התנהל משאומתן בין נציגי הסוכנות היהודית לראשי הגוש הלאומי בסוריה.²⁸ בשיחות הללו השתתפו ג'מיל מרדס, ראש ממשלת סוריה, שכרי אל-קתלי, ממלא מקום נשיא הגוש הלאומי, ופחירי אל-בארודי, מנהיג ארגון הנוער בעל הסממנים הפשיסטיים 'הולצות הברזל' (פחירי אל-בארודי עמד גם בראש המשרד לתעמולה ופרסומים לאומיים, ובד-בד הטיף להרחבת ההשכלה המודרנית בסוריה). בסדרה של שיחות שנמשכו גם ב-1937 טענו הדוברים הסורים שאין הם מתנגדים לציונות וביקשו להשיג שיתוף פעולה עם התנועה הציונית ופשרה בארץ-ישראל שתמנע התססה בסוריה. מדבריהם ניכרה הדילמה בין הרצון לשתף פעולה עם התנועה הציונית ולהתמקד בפיתוח ובכלכלה על-פי צורכי המשק והחברה בסוריה, ובין הצורך להיענות ללחץ הלאומני של הרחוב והמחויבות האידיאולוגית הפן-ערבית לערבים הפלסטינים.

בשל ההד שיעוררו הידיעות מארץ-ישראל בקרב האפנדייה בחר שכרי אל-קתלי לנצל את הגל הלאומני לשם חיזוק תדמיתו הלאומנית מול פוליטיקאים אחרים, וגם כדי להסיח את דעתם של הלאומנים הצעירים מן המשאומתן שניהלו ראשי הגוש עם הצרפתים בפריס, משאומתן שחייב פשרות וגמישות מצדם. כל עוד כיהן שכרי אל-קתלי בממשלה בראשותו של ג'מיל מרדס עלה בידו להדוף את מתקפותיהם של

27. אצ"מ M. G. Fry & I. Rabinovits, *Despatches from Damascus*, Tel ;S 25/3051 Aviv 1985, p. 150; P. S. Khoury, see above note 25

28. א' אילת, שיבת ציון וערב, תל-אביב 1974, עמ' 281-293. וראה גם פרושקולים של השיחות בין נציגי הסוכנות למנהיגי 'הגוש הלאומי' בסוריה, שם, עמ' 417-441; א' ששון, בדרך אל השלום, תל-אביב 1978, עמ' 38-54.

הלאומנים הרדיקלים הצעירים. אבל משהלכו ההתקפות הללו ותכפו בחר להתפטר ולהצטרף לגל הלאומני הגואה.²⁹

ההזדהות עם השביתה ועם המרד הערבי-הפלסטיני לבשה צורה אחרת בכל אחת מעריה של סוריה. בדמשק עורר המרד בארץ-ישראל את התגובות החזקות ביותר בשל קרבתה היחסית לארץ, ומספרם הרב של אנשי האפנדייה שהתגוררו בה, והפעילות הלאומנית המסורתית בעיר הזאת. בעיר חמאם עורר המרד בארץ-ישראל תשומת-לב. כבר משנות ה-20 התבלטה חמאם בפעילות לאומנית ופן-ערבית ובביטויי הזדהות עם הערבים הפלסטינים, ועתה אף התנדבו כמה עשרות מבני העיר לכות של פזי אל-קאוקג'י. הפעילות הזאת רוסנה בידי ההנהגה הלאומית המקומית, שלמרות הקיצוניות המוצהרת שלה ביקשה למנוע עימות עם שלטונות צרפת על רקע של תסיסה לאומנית. בחלב הצפונית, לעומת זה, עוררו המאורעות בארץ-ישראל עניין מועט בלבד, שלא העלה הרבה יותר ממס שפתיים ומפעולות סמליות אחדות. בשל קרבתה של דמשק לארץ-ישראל, היותה תחת המנדט הצרפתי ולא הבריטי, והאהדה שהפוליטיקאים ואנשי האפנדייה הלאומנים שישבו בה רחשו לפלסטינים, הפכה דמשק להיות למרכזם של הפעילים הפלסטינים והסורים הפן-ערבים. מכאן זרמו הנשק והסיוע הכספי לארץ-ישראל, וכאן היה מוקד הנסיונות הכושלים לארגן את המרד ולהקים לו מנהיגות פוליטית ופיקוד צבאי מרכזי בשנים 1937-1939.

המאבקים בין האגפים השונים של הלאומנים בסוריה השפיעו על העמדות כלפי המרד הערבי-הפלסטיני. ב-1937, אחרי גלות ארוכה, חזרו לסוריה סולטאן אל-אט'רש ור'ד עבד אל-רחמן אל-שהבנדאר, מנהיגי המרד בשנים 1925-1927. השניים קיימו קשרים עם האמיר עבדאללה והסתייגו מן המרד בהנהגת חאג' אמין אל-ח'וסייני, יריבו של האמיר. סולטאן אל-אט'רש, מנהיג העדה הדרונית וגיבור המרד האנטי-צרפתי, היה משוחרר במידת מה מלחציהם של הלאומנים הפן-ערבים הדמשקאים לתמוך במרד בארץ-ישראל. קשריו עם האמיר עבדאללה ועוינותו כלפי הצרפתים היו הגורמים להתנגדותו למרד של הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל בהנהגת הח'וסיינים. בהשפעתו נסו הדרוזים בארץ-ישראל יותר ויותר לטובת היהודים (מנהיגי הדרוזים בלבנון רחשו אהדה למרד הערבי בארץ-ישראל, אך עמדתם של הדרוזים בארץ-ישראל, שהיתה קרובה לנייטרליות אוהדת כלפי היהודים, הושפעה מאירועים מקומיים דוגמת ההתנגשויות בין קבוצות המורדים ובין הכפריים הדרוזים בהר הכרמל).

לפוליטיקאים הסורים מראשי הגוש הלאומי היה יחס אמביוולנטי כלפי המרד, והם נקלעו למערכת של סתירות ולדילמה בין מחויבותם האידיאולוגית המוצהרת לרעיון האחדות הערבית ולמאבק האנטי-ציוני, ובין האינטרסים שלהם בתור אנשי האליטה התברתית-הפוליטית השמרנית ומנהיגי המאבק הלאומי לעצמאות סוריה. מבחינת האינטרסים הכלכליים והפוליטיים שלהם היו מנהיגי הגוש הלאומי מעוניינים בהפסקת המרד בארץ-ישראל, אבל הם לא העזו לתמוך בכך בגלוי שמא יוקיעו אותם

P. S. Khoury (see above note 25), p. 343 .29

יריביהם בתור אנטי־לאומיים ויכתימו את שמם בעיני הלאומנים ברחוב. התחזקות מגמת זוהות הערבית והאידיאולוגיה הפן־ערבית בתהליך ההקצנה בקרב האפנדייה, והתחזקות התסיסה הלאומנית והתברתית בקרבה ואף בקרב שכבות עירוניות עממיות, חידדו את הרגישות למתרחש בארץ־ישראל וחזקו את ההזדהות עם הערבים הפלסטינים שהיו שותפים למאבק האנטי־מערבי. הנהגת הגוש הלאומי הצליחה לרסן במידת מה את הגישות הלאומניות הקיצוניות כלפי ארץ־ישראל, אבל לא יכלה לשלוט בהן שליטה מלאה משום שהיו הביטוי של הלאומנות הפן־ערבית של האפנדייה ונוצלו בידי פוליטיקאים מאנשי הגוש לשם חיזוק מעמדם.

מאחר שנאלצה ליישב בין האינטרסים הקונקרטיים שלה ובין המחויבות האידיאולוגית הפן־ערבית לערבים הפלסטינים ולשאלת ארץ־ישראל, העדיפה הנהגת הגוש על־פני־רוב את האינטרס הסורי הפרגמטי. אבל בגלל חולשתן של האליטה ושל המנהיגות הפוליטית שצמחה מקרבה ועמדה מול הכוחות החברתיים החדשים, ובעיקר מול האפנדייה, נאלצו הפוליטיקאים להצהיר על תמיכה במרד ואף לסייע לוועדה להגנת פלסטין. אין ספק שרבים מן הפוליטיקאים הסורים רחשו אהדה כנה לערבים הפלסטינים, אך ככלל שיקפה האמביוולנטיות שלהם את המאבקים שהתחוללו בקרב אליטת הנכבדים ואת התערערותה של אליטה זו מול הכוחות החברתיים החדשים, שביטויים הפוליטיים היה לאומנות פן־ערבית ופן־סורית קיצונית, למרות אופיים הסורי הטריטוריאלי.

מסקנות

בשנות ה־30 עמדו מדינות עיראק וסוריה בשלבים הראשונים של התגבשותן. על רקע התהליכים החברתיים והתמורות האידיאולוגיות בשנים ההן צמחו מעורבותן במאבק נגד הציונות ונגד היישוב היהודי בארץ־ישראל ומחויבותן לו. הופעתו של מעמד בינוני חדש, האפנדייה, בתור גורם פוליטי, והצורך של פוליטיקאים מאליטות הנכבדים לגייס אותו לשירותם באמצעים פוליטיים מודרניים סייעו להעמיד את האידיאולוגיה הלאומנית הפן־ערבית במרכז הפוליטיקה הפנימית של מדינות ערב. כך צמחה המחויבות לשאלת ארץ־ישראל באקלים הפוליטי של עיראק וסוריה כסמל של מאבקה המאוחד של האומה הערבית.

כמה מאפיינים היו לזירה הפוליטית שבה פעלו הפוליטיקאים והפעילים הפוליטיים במדינות הסהר הפורה:

א. חולשת המדינה ומוסדותיה, ערעור הלגיטימציה של האליטות השליטות מול הכוחות החברתיים המסורתיים מזה והאפנדייה מזה, שאף הם התחבטו בסתירות וסבלו ממשברי מודרניזציה.

ב. מתן משקל רב להצהרותיות מיליטנטית קיצונית.

ג. ערפול ומבוכה באשר לכללי משחק פוליטיים, פרי אימוץ של שיטות מערביות במציאות חברתית ותרבותית שונה.

ד. עלייתה של האידיאולוגיה הפן-ערבית בתור אמצעי לגיוס פוליטי של בעלי ההשכלה המודרנית ובתור ביטוי פוליטי של הזהות הלאומית הערבית, על רקע חולשת התודעה הלאומית ואפילו חסרונה בקרב המגזרים המסורתיים של האוכלוסייה.

התפתחות מעורבותן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל היתה פועל יוצא של חולשותיהן, של הסתירות הפנימיות שאפיינו את המבנים הפוליטיים והחברתיים שלהן ושל אופי המודרניזציה בחברה המוסלמית. עד כה הזדהו תושבי המדינות החדשות עם המסגרות החברתיות המסורתיות התת-מדיניות (השבטיות, המשפחתיות, העדתיות) והמסגרת העל-טריטוריאלית - האסלאם; לאלה היתה נאמנותם נתונה. עתה נתבעה מהם נאמנות למדינות הטריטוריאליות החדשות, החסרות לגיטימציה ושורשים היסטוריים, מזה, והזדהות עם האידיאולוגיה הלאומית העל-טריטוריאלית הפן-ערבית מזה. שאלת ארץ-ישראל נעשתה דגלה וסמלה של האידיאולוגיה הפן-ערבית, ביטוי של המאבק המאחד של האומה הערבית נגד המערב.

את המעורבות הזאת בשאלת ארץ-ישראל הזינו הסתירות החברתיות הפנימיות, בעיקר אלה של אליטת הנכבדים: אליטה זו היתה זקוקה לאפנדייה שתסייע לה לחזק את המדינה נגד הכוחות הצנטריפוגליים, העדתיים והשבטיים, ועם זה שאפה לשמור על הסטטוס-קו החברתי והפוליטי, ואילו האפנדייה היתה זקוקה לשינויים חברתיים, אך חסרה תודעה מעמדית וכלים פוליטיים לתרגם את מצוקותיה הכלכליות והתרבותיות למאבק על מסרות אלו.

עמדתם של הפוליטיקאים הלאומנים בעיראק ובסוריה כלפי השביתה והמרד של הערבים הפלסטינים ב-1936-1939 שיקפה את שקיעת השכבה החברתית של משפחות הנכבדים המסורתיות - אליטות הנכבדים השליטות - ואת תלותם הגוברת של הפוליטיקאים עצמם מקרבן בכוחות החברתיים החדשים שהלכו והתרחבו, ובעיקר באפנדייה, שביקשו לרתום אותה ולגייס באמצעותה אידיאולוגיה לאומנית מול הכוחות המסורתיים.

אחרי מלחמת העולם השנייה החריפו גם המתחים החברתיים בתוך מדינות ערב וגם ניגודי האינטרסים והיריבויות בין המדינות ושליטיהן; עם הקמתה של הליגה הערבית ב-1945 נוצר קיטוב בין הגוש ההאשמי של עיראק ועבר-הירדן ובין הגוש של מצרים וסעודיה. כמו כן החריפו המתחים בין המגזרים החברתיים השונים בתוך מדינות ערב - האליטות השמרניות, האפנדייה בעלת המודעות הפוליטית, והשכבות העניות שהלכו והתרחבו בשולי הערים הגדולות. שאלת ארץ-ישראל עמדה במוקד המתחים האלה והיתה הנושא הלאומי שניקן אותם על-ידי תרגומם ללאומנות פן-ערבית כובלת ומחייבת. שקיעת אליטות הנכבדים, חולשת הלגיטימציה של המשטרים שהאליטות האלה עמדו במרכזם, וקיומן הרופף של מדינות הסהר הפורה, אלה הגורמים שבגללם היו הפוליטיקאים שבויים בידי הסמאות וההצהרות המיליטנטיות שלהם עצמם, שלעיתים היו מנוגדות לאינטרסים שלהם והגבילו את יכולת התמרון הפוליטי הפרגמטי שלהם. אליטות הנכבדים השוקעות ראו בשאלת ארץ-ישראל אמצעי לגיוס פוליטי ולהשגת לגיטימציה, והפוליטיקאים התקשו שלא להשתמש בה.

האפנדייה העולה ראתה בהזדהות עם המאבק בארץ־ישראל ביטוי של לאומנות, פרי התסכול החברתי והמבוכה הערכית, התמערבות מתוך שנאת המערב והערצתו כאחד, וניסיון לפתור את מצוקת הזהות.

אירועי השנים 1936–1939 בארץ־ישראל ומעורבותן של מדינות ערב במתרחש בארץ־ישראל היו גורם חשוב שהאיץ את היווצרות המערכת הבין־ערבית, שהתגבשה במחצית השנייה של שנות ה־40 ובמרכזה שני נושאים: סוריה ושאלת ארץ־ישראל. חוסר גיבושן של מדינות ערב, חולשתן וחולשת הלגיטימציה של משטריהן, והסתירות החברתיות הפנימיות, כל אלה יצרו את התנאים להדירתה של שאלת ארץ־ישראל לפוליטיקה הפנימית של מדינות ערב ולהשתרקות באידיאולוגיה הלאומנית, החשובה ללגיטימציה של משטרים ושל פוליטיקאים. כך היתה אפוא שאלת ארץ־ישראל למוקד של הזירה הבין־ערבית, ובעמדות השונות כלפיה באו לידי ביטוי ניגודי האינטרסים והבדלי ההשקפות בין מדינות ערב.